

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 4, 2023

Bakı – 2023

Baş redaksiya heyəti:

Babayev E.S. (baş redaktor), **Kazımzadə A.H.** (baş redaktorun müavini), **Əliyeva İ.N.**, **Məmmədov Y.Ə.**, **Əliyev İ.Ə.**, **Paşayeva N.A.**, **Rəcəbov M.R.** (məsul katib).

Seriyanın redaksiya heyəti:

Zeynalov İ.X. (redaktor), **İsmayılov X.İ.** (redaktorun müavini), **Quliyeva S.Z.** (məsul katib), **Əliyeva İ.S.**, **Qurbanov A.İ.**, **Əlizadə Y.M.**, **Rzayev A.Ə.**, **Əzizov E.Z.**, **Hacıyev S.T.**, **Vəliyev Ş.Q.**, **Məmmədov C.Ə.**, **Vəliyev M.T.**, **Rüstəmov R.Ə.**

DİLÇİLİK**UOT 81****MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ
ALINMA SÖZLƏRİN ASSİMİLYASIYASI****Fərəh Ə.MƏMMƏDOVA ***

Alınma sözlərin öyrənilməsində linqvistik istiqamət fonetika, orfoqrafiya, leksika, grammatika və söz yaradıcılığını əhatə edir, yeni sözdüzəldici elementləri və yeni məhsullar modelləri ortaya qoyur.

“Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlərin assimilyasiyası” adlı məqalə müasir dilçiliyin aktual problemlərindən biri sayılan dilimizin lüğət tərkibinə daxil olmuş ayrı-ayrı dillərə məxsus leksik elementlərin alınma xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların bir qisminin dilin lüğət tərkibində sabitləşməsi və sözalan dilin fonogrammatik qanunlarına tabe olaraq assimilyasiya oluna bilmək imkanlarının üzə çıxarılmasına həsr olunmuşdur. Dilçiliyin bu probleminin son dövrlərdə daha da sıxlaşan dil əlaqələri işığında dərinlən öyrənilməsi isə mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdəndir.

Məqalə bir neçə hissədən ibarətdir: alınma terminlərin assimilyasiyası yolları; dəyişiklik edilmədən mənimsənilən əcnəbi terminlər; dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər; terminlərin fonetik cəhətdən assimilyasiyası; müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında Avropa mənşəli alınma terminlərin leksik-semantik və struktur qrupları. Məqalədə terminlər haqqında ümumi məlumat verilir, onların özünəməxsus xüsusiyyətləri qeyd olunur. Bundan əlavə alınma terminlər və onların alınmasına təsir göstərən amillər (dildaxili, dilxarci) tədqiq olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi Azərbaycan dili terminoloji sisteminə daxil olmuş Avropa mənşəli alınma terminlərin alınma yolları və üsulları sistemli və ardıcıl şəkildə araşdırılır, bu zaman həmin terminlərin dildə fonetik mənimsənilmə xüsusiyyətləri ayrı-ayrılıqda şərh olunur. Alınma terminlərin assimilyası zamanı özünü göstərən müxtəlif formalı dəyişikliklər üzə çıxarılır, onların müxtəlif tipli lüğətlərdə təsbit olunması müəyyənləşdirilir. Nəticə hissəsində tədqiqata yekun vurulmuş, ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, alınma söz, assimilyasiyanın növləri, terminlərin alınma yolları, dəyişikliklər, lüğət tərkibi

Giriş. Qəbul edən dilin leksik sistemi tərəfindən alınma vahidlərinin mənimsənilməsi məsələsi dilçiliyin aktual problemlərindən biridir. *Alınma*

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; farahmammadova@bsu.edu.az;*
ORCID ID: 0000-0002-7208-4819

söz termininin tərfi alınma sözləri qəbul edən dilin leksik-semantik sisteminə inteqrasiyasından əvvəl uyğunlaşmasının üç mərhələsini nəzərə almalıdır: 1) alınma sözün təsadüfi işlənməsi; 2) potensial işlənməsi (dil daşıyıcıları tərəfindən xarici dil vahidlərinin qəbul edilməsi halında) və 3) norma-lara uyğun şəkildə işlənməsi (qəbul edən dilin leksik-semantik sisteminə daxil olma mərhələsi).

Mənimlənmə termini ilə yanaşı digər terminlər də işlənir: *uyğunlaşma, assimilyasiya, adaptasiya, inteqrasiya və milliləşmə*. *İnteqrasiya* – sözün resipiyent dil sisteminin tamhüquqlu üzvü kimi qəbul edilmə dərəcəsidir. Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlərin assimilyasiyası məsələsi bir sıra məsələləri əhatə edir: alınma terminlərin assimilyasiyası yolları; dəyişiklik edilmədən mənimlənilən əcnəbi terminlər; dəyişiklik edilərək mənimlənilən terminlər; terminlərin fonetik cəhətdən assimilyasiyası; müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında Avropa mənşəli alınma terminlərin leksik-semantik və struktur qrupları və s.

Terminlərin hər hansı bir dil müstəvisində assimilyasiya problemini ümumi nəzəri baxımdan D.S.Lotte, B.N.Qolovin, A.V.Superanskaya, T.L.Kandelaki, A.V. İsaçenko; A.Ə. Bayramova, İ.S.Əliyeva, T.A.Zeynalova, H.Ə.Həsənov, S.N.Xəlilova, M.Ş.Qasimov, İ.Qasimov, S.Sadiqova, M.Məmmədov, N.B.Məmmədli, N.N.Məmmədov, S.M.Alməmmədova, F.Ə.Məmmədova və digər alimlər geniş tədqiq etmişlər. Müxtəlif elm sahələrində alınma terminlərin adaptasiya problemi də alimlərin daim diqqət mərkəzində olmuşdur (A.İ.Moiseyev, A.A.Şerbakova, T.Todorov, A.S.Qerd, V.H.Leyçik və başqaları). Lakin bununla belə elmin, texnologiyanın, müasir istehsalat sahələrinin, informasiya texnologiyalarının, kompüter və internet resurslarının hal-hazırda aktiv şəkildə inkişafı yeni terminlərin yaranmasına təkan vermiş və eyniliklə də müxtəlif dillərin leksik fonduna yol tapmağa zəmin yaratmışdır. Buna görə də hesab etmək olar ki, terminlərin yaranması, bir dildən başqa dilə keçməsi və müəyyən mənada assimilyasiyaya uğraması məsələsi dilçiliyin daim aktual məsələlərindən biridir.

Alınma terminlərin assimilyasiyası yolları. Alınma terminlərin assimilyasiyası deyildikdə digər dillərdən alınan sözlərin ana dilinin norma-larına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu proses alınma sözlərin hamısında eyni səviyyədə özünü büruzə vermir. Ona görə də “digər dillərdən alınma sözlər içərisində ilk növbədə alınan və mənimlənilən sözlərlə alınan, lakin mənimlənilməyən sözləri fərqləndirmək lazım gəlir” [22, 135]. A.A.Reformatski “əcnəbi sözlərin mənimlənməsi” dedikdə, ilk növbədə, onların sözalan dilin fonetik sisteminə, qrammatik quruluşuna tabe olmasını nəzərdə tuturdu. O, əcnəbiliyini yalnız elmi-etimoloji təhlil aparmaqla müəyyənləşdirmək mümkün olan sözləri “mənimlənilən sözlər” hesab edirdi. A.A.Reformatski rus dilindəki *июль, кукла, халат, август, диван*,

сундук, котлета, башмак, сун və bu kimi sözləri mənimsənilən sözlərə aid edir.

Bu və ya digər söz və terminin Azərbaycan dili tərəfindən mənimsənilməsi üçün müəyyən şərait olmalıdır. Bu və ya digər terminin əlaqədar terminoloji sistemdə mənimsənilməsi aşağıdakı şərtlərlə əlaqədardır:

- 1) terminin dilin fonetik və qrammatik vasitələri ilə verilməsi;
- 2) terminin fonetik cəhətdən mənimsənilməsi;
- 3) terminin qrammatik cəhətdən mənimsənilməsi;
- 4) terminin termin yaradıcılığı sahəsindəki aktivliyi;
- 5) terminin semantik cəhətdən mənimsənilməsi;
- 6) terminlərin bu və ya digər terminoloji sahədə sabit şəkildə işlənməsi, həmin sahənin terminləri ilə müəyyən paradigmatik münasibətə girməsi.

Azərbaycan dilində rus dilindən və rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan sözlər orijinala maksimum dərəcədə yaxın yazılır. Amma hər halda bu sözlərin Azərbaycan dilindəki tələffüzü prototiplərindən müəyyən dərəcədə fərqlənir. Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində belə terminlərdən bəziləri öz formalarına görə orijinala tam uyğun gəlir. Müqayisə üçün bir neçə konkret misal gətirək:

Cədvəl 1

**Azərbaycan dilində bəzi terminlərin
öz formalarına görə orijinala tam uyğun gəlməsi**

Mənbə dilində	Rus dilində	Azərbaycan dilində
Membrana (lat.)	мембрана	membran
Cassette (frans.)	кассета	kasset
Armatūra (lat.)	арматура	armatur

A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” əsərində göstərir ki, “*Fonetik səviyyədə normadan kənara çıxmaq yanlış yazılış və tələffüz deməkdir. Orfoepiya ilə orfoqrafiya arasında həm fərq, həm də möhkəm əlaqə vardır. Orfoqrafiya sözlərin düzgün yazılışını, orfoepiya isə düzgün tələffüz olunmasını tələb edir. Buna görə də düzgün yazmaq üçün düzgün danışmağı, düzgün tələffüz etməyi bacarmaq lazımdır*” [9, 220].

Azərbaycan dilində rus dili vasitəsilə Avropa dillərindən alınan texniki terminlər Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qayda-qanunlarına uyğun olaraq dəyişir: tonnage – *tonnaj*; mirage – *miraj*/ilgim; tricotage – *trikotaj*; metrage – *metraj*.

S. Sadıqova alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsini bir neçə formada reallaşdığını göstərmişdir. Müəllifin fikrincə, istənilən dildən alınmış termin reseptor dilin daxili quruluşuna qismən də olsa tabe olmalı, dilin daxili quruluşuna uyğun gəlməyən səslər müəyyən ekvivalentlərlə əvəz olun-

malıdır. Bundan əlavə dilə xas olmayan səs və hecaların ixtisara salınması çox vacib məsələdir. Məsələn, dilə ən yeni gələn *google*, *selfie* sözlərində son səsin ixtisarı məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Sözlərin gələcəkdə lüğətə düşmə ehtimalını nəzərə alaraq, demək olar ki, bu sözlər dilin lüğət tərkibində deyildiyi kimi [selfi], [quql] olaraq yer ala bilər. Ümumiyyətlə, son illər alınan terminlərin böyük əksəriyyəti kompüter və internetin inkişafı ilə əlaqədardır, bu baxımdan, dilə daxil olan *facebook*, *twitter*, *yandex*, *selfie*, *whatsapp*, *bluetooth* və s. kimi sözlərin Azərbaycan dilində orfoqrafiyası çəşqinliq doğurur. Məsələn: *bluetooth* texnologiyası müxtəlif məişət qurğularını (mobil telefonları, fərdi kompüterləri və s.) bir–biri ilə simsiz birləşdirir. Digər texnologiyalardan fərqli cəhəti isə radiodalğalar istifadə etməsidir [15].

Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözalın dilin müəyyən fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar:

1) heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər;

2) dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər.

Dəyişiklik edilmədən mənimsənilən əcnəbi terminlər. Bir çox hallarda alınma sözlərdə Azərbaycan dilinin öz sözləri üçün xarakterik olmayan aşağıdakı xüsusiyyətləri müşahidə etmək olar:

a) Məlumdur ki, Azərbaycan dilinə məxsus sözlərdə uyğun səslərin bir-birini izləməsi möhkəm qanun kimi özünü göstərir [2]. Halbuki alınma sözlərin əksəriyyəti ahəng qanuna tabe olmur və mənbə dilin fonetik tərkibini özündə saxlayır. Məsələn: *amplitud*, *atmosfer*, *partiya*, *akustika*, *kino*, *diferensial*, *respublika*, *teatr*. “Ərəb və fars dillərindən gələn sözlərdə saitlər əsas rol oynayır, bir qayda olaraq bu sözlər ahəng qanununa tabe edilmir. Məsələn: *nüfuz*, *iaşə*, *idrak*, *mehman*, *şüür*, *qürur* və s.” [17, 213]. Bəzən ahəng qanununun əksinə olan hadisə də baş verir; məsələn: *смакан* - *stəkan*.

b) Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün sözün əvvəlində və axırında iki samitin birgə işlənməsi səciyyəvi xüsusiyyət deyildir. Lakin bir çox alınma sözlərdə Azərbaycan ədəbi dilinin bu fonetik prinsipi pozulur. Məsələn: *park*, *start*, *sirk*, *prospekt*, *metr*, *transportir*, *kvadrat*, *funksiya*, *statistika*, *spirt*, *kral* və s. sözlərdə olduğu kimi.

c) Beynəlmiləl səciyyəli sözlərdən bəzilərinə müxtəlif hecalardan olan iki sait birgə tələffüz olunur, sözün əvvəlində, ortasında, yaxud axırında iki müxtəlif və ya eyni sait qovuşur. Həmin sözlərə məxsus belə bir xüsusiyyət Azərbaycan dilində də eynilə qalır. Məsələn: *ideologiya*, *zooloq*, *okean*, *potensial*, *meteor*, *aerostat*, *reaktor*, *diapazon*, *radiasiya*, *raund*, *coul*, *diod*, *nokaut*, *çempion* və s.

ç) Azərbaycan dilində vurğu, əsasən, sözlərin son hecasına düşür. Lakin belə bir qanuna uyğunluq alınma sözlərə tətbiq olunmur. Alınma sözlərin

əksəriyyətində vurğunun yeri sərbəst olur və mənbə dilin qanunlarına uyğun şəkildə özünü göstərir. Məsələn, *doping, analiz, antena, avtoqraf, bufer, kirza, termometr, realizm, realist, molekula, adajio, kamera* və s. sözlərdə olduğu kimi.

d) Tərkibində “o” saiti olan alınma sözlər Azərbaycan dilində müxtəlif şəkildə tələffüz edilməsinə baxmayaraq, əslində olduğu kimi yazılır; məsələn: *proqram, biologiya, avtomat, obyekt, professor, poeziya, projektor, problem, proyekt, laborant, dosent, poema* və s. [7, 156].

Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqiindən danışarkən S.Sadıqova yazır: “Alınma terminlərin milli terminlərdən fərqli bir sıra xüsusiyyətləri vardır: fonemlərin düzülüşü, ahəng qanununa tabe olmaması, ön şəkilçilərlə işlənməsi, aksentoloji modellər və s. Ona görə də alınma terminlərin mənimsənilməsi prosesi dilin müxtəlif səviyyələrində araşdırılmalıdır. Çünki müxtəlif dillərdən daxil olan alınmaların Azərbaycan dilində mənimsənilmə dərəcəsi eyni deyildir. Onların tətbiqolunma, işlənmə dərəcəsi də müxtəlifdir. Buna görə də müntəzəm olaraq özgə dillərdən alınmış leksik vahidlərdə seçmə-tənzimləmə prosesi baş verir. Bir tərəfdən dilin lüğət tərkibi ehtiyacdən işlənen vacib alınmaları mənimsəyir, işləklük qazanır, digər tərəfdən ictimai həyatın tələbatından asılı olaraq, əhəmiyyətini itirmiş alınmalar sıxışdırılır, arxa plana keçir” [16, 114].

Dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Alınma söz və terminlərin böyük bir qismi Azərbaycan dilinin fonetik və qrammatik qanunlarının müqavimətinə rast gəlir və həmin qanunlara tabe olaraq müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

Alınma terminlərin sifət formasını əmələ gətirən – *ical* sonluğu Azərbaycan dilində - **loji** sifət şəkilçisi ilə əvəz edilir:

Geological – *geoloji*;

Ecological – *ekoloji*;

Pedagogical – *pedaqoji*;

Physiological – *fizioloji*;

Terminological – *terminoloji*.

Rus dilindən alınma terminlərdə *-ный* sifət yaradan şəkilçi Azərbaycan dilindəki sözlərdə atılır. Məsələn: *реальный* - *real*, *интенсивный* - *intensiv*, *конкретный* - *konkret*, *нормальный* - *normal* və s.

Sözalmanın yolunda olan fonetik-morfoloji maneələr dillərin daxili quruluşundakı xüsusiyyətlərlə əlaqədardır. U. Vaynrayxın yazdığına görə “belə olduqda əgər sözün səs qatı əsaslı dəyişikliyə uğramasa alınma sözlər doğma dilin fonunda kəskin seçiləcək. Bu halda isə söz öz etimoloji beynəlxalq kökləri ilə əlaqələrini itirmək təhlükəsi qarşısında qalacaq”. U.Vaynrayxın terminologiyasında “köçürmə” leksik sözləmədir, “əvəzetmə” isə kalkalaşmadır [18, 46].

Alınma terminlər dildə fonetik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir. Aşağıda terminlərin fonetik cəhətdən assimilyasiyası nəzərdən keçirilir.

Terminlərin fonetik cəhətdən assimilyasiyası. Alınma sözlərin bir qismi öz fonetik tərkibini dəyişərək sözalın dilin fonetik və qrafik qaydalarına uyğunlaşır. Digər dillərdə bir sıra sait və samitlərin Azərbaycan dilində və əksinə, Azərbaycan dilinə xas olan bəzi spesifik sait və samitlər o dillərdə yoxdur. Buna görə də həmin dillərdən alınan sözlər əslinə uyğun şəkildə işlənilə bilmir, öz milli formasını itirir, fonetik dəyişikliyə uğrayır, yəni fonetik tələb əsasında yeni tələffüz normalarına uyğunlaşmalı olur. Bir sözlə, onlar fonetik tərkibini və morfoloji strukturunu mühafizə edə bilmir.

Qrafik assimilyasiya olunmuş alınma sözlər ilk baxışda mənbə dildən fərqlənir; lakin əslində həm qrafik, həm fonetik seçilmiş olur. Dilin yalnız zahiri görkəmi assimilyasiya olunmuş təsiri bağışlayır. Qrafik alınmalar isə mənbə dildəki yazı şəklini saxlamış vahidlərdir. İlk baxışda onlar heç bir assimilyasiyaya uğramamış kimi görünür. Bütün deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, *alınma sözlərin hamısı assimilyasiya prosesinin təsirini hiss etmiş olur.*

Onlar bəzən *fonetik* dəyişikliyə uğrayır, bəzi tanış olmayan səs və ya səs birləşməsi reseptor dilə daha yaxın olan səslə əvəz olunur, bu da çox uzun bir proses olaraq qəbul olunur.

Alınmaların fonetik xüsusiyyətlərində iki proses özünü göstərir:

- 1) fonetik uyğunlaşma;
- 2) fonetik mənimsənilmə.

Göstərilən iki proses bir-birindən fərqli mahiyyət kəsb edir və onları bir hadisənin mərhələləri saymaq düzgün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, fonetik mənimsənilmə prosesi başqa dildən fonemin alınması deyildir. Dil başqa dilə məxsus fonemi ala bilməz. Çünki belə bir prosesin mümkünlüyü dilin fonemlərinin sayca artmasına səbəb olmaqla yanaşı, onun özünəməxsus artikulyasiya sisteminin dəyişilməsinə aparıb çıxara bilər. Bir dilin daşıyıcısı başqa dildə danışdıqda onun tələffüzündə spesifik xüsusiyyətlər meydana çıxar bilər [1, 20].

Fonetik mənimsənilmədə mənbə dildən leksik vahidin səs obrazının alınması ilə həmin leksik vahidi təşkil edən səslərdə substitusiya baş verir. Məsələn, fransız mənşəli – *piece-pyes*. Beləliklə, praktik olaraq, fransız sözünün səs tərkibi xeyli dəyişmişdir.

Alınma terminlər kəmiyyətcə artdıqca qaydaya düşmüş sistemli substitusiya formalaşır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqatçılar səs substitusiyasını da növlərə ayırırlar: səs konvergensiyası – iki yaxın səsin bir səslə müntəzəm əvəz olunması, səs divergensiyası – bir səsin iki səslə verilməsi (məsələn, rus dilində “h” səsinin gah “x” (холл), gah da “z” (голография)

ilə verilməsi) və sadə substitusiya – mənbə dil səsinin sözalana dildə eynilə səslənməsi [21, 119]. Ərəb və fars mənşəli *adəm, xəlq, tayfə, qaidə, övrət, zərb, sinf, qohrah, şəhr, fikr* və s. sözlər dilimizin fonetik qayda-qanunlarına uyğun olaraq fonetik prinsipə əsasən *adam, xalq, tayfa, qayda, arvad, zərbə, sinif, gümrah, şəhər, fikir* şəklində işlədilir və yazılır [12, 131].

Alınma sözlərdə saitlərin dəyişilməsi ən çox ahəng qanunu ilə əlaqədar olur. Məlumdur ki, sözdəki saitlərin həmcinsləşməsi Azərbaycan dili üçün ən xarakterik olan cəhətlərdəndir. Elə buna görə də “... bir sıra alınma sözlər dilimizin təbiətinə uyğunlaşdırılarkən birinci növbədə bunların ahəng qanununa tabe olması nəzərdə tutulur” [2, 104].

Alınma sözlərin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılması ilə əlaqədar nəzərə çarpan əsas dəyişikliklərdən biri də bəzi sözlərin sonundakı “A” səsinin ixtisar edilməsidir. Məsələn: *анкета - anket, аптека - aptek, фабрика - fabrik, орбита - orbit, атмосфера - atmosfer, ракета - raket, драма - dram, цитата - sitat, газета - qəzet, система - sistem, фонема - fonem, лента - lent, витрина - vitrin, молекула - molekul; нота - not* və s. terminlərdə olduğu kimi.

Fonetik cəhətdən baş verən digər bir dəyişiklik isə bəzi alınma terminlərdəki bir səsin başqa səslə əvəz olunmasıdır: *астрология - astrologiya; бисмут - bismut; апатеу - apagey; галоген - halogen; геофизика - geofizika; рентгенограмма - rentgenogram; гомосфера - homosfera; цинк - sink* və s. [23].

Alınma söz və terminlərdə fonetik cəhətdən müəyyən dəyişiklik edilməsi isə aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

- 1) Azərbaycan dilinin fonem tərkibinin və əlifbasının digər dillərindekindən fərqlənməsi;
- 2) sözlərin alındığı dillə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydalarının bir-birindən fərqlənməsi;
- 3) alınmaların tələffüzünü Azərbaycan dilinin xüsusi tələffüzünə tabe etmək cəhdi.

Alınma terminlər o zaman mənimsənilmiş hesab edilir ki, reseptor dilin daxili xüsusiyyətlərinə uyğunlaşır; onlar milli dilin fonetik və qrammatik normalarına uyğun gəlmədikdə isə milli sözlərlə kəskin təzad təşkil edir. Buna səbəb sözlərin fərqli dil sistemlərinə mənsub olmasıdır. Aydındır ki, alman və ingilis dilləri Azərbaycan dilindən tamamilə fərqli dil sistemlərinə daxildir. Bu dillərin tərkibində qoşa sait və samit hərf birləşməsi, bir neçə saitin birləşərək bir sait kimi tələffüzü, sait-samit birləşməsinin sait kimi oxunması, sait və samitlərin xüsusi fonetik vəziyyətdən asılı olaraq oxunuşu və s. əlamətlər dilimiz üçün səciyyəvi deyildir. M.Məmmədov fransız və Azərbaycan dillərinin spesifik fonetik keyfiyyətlərindən bəhs edərkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, Azərbaycan dilində qarşılığı olmayan hər hansı bir

fonetik xüsusiyyət nisbətən çətin və gec mənimsənilir [10, 60].

N. Məmmədovun ədəbi dilimizdəki ingilis mənşəli sözləri yazılış və fonetik tərkibinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırması maraqlıdır:

1) yazılışı və fonetik tərkibini dilimizdə saxlayanlar (*lift-lift, film-film*);

2) yazılışına görə fərqlənən, lakin fonetik tərkibcə dilimizə yaxın olan sözlər (*çək-çək*);

3) həm yazılış, həm də fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən ingilis sözləri (*meeting-miting*) [13, 26-28]. İngilis mənşəli *meeting* sözündəki iki qoşa saitin “ee” birincisi uzun, ikincisinin isə qısa tələffüz edilməsinə baxmayaraq, Azərbaycan dilində onlar yalnız bir səslə - “i” səsi ilə, ingilis dilinə xas olan “q” “nq” səs birləşməsi ilə əvəz edilir.

N. Məmmədov rus dilində “ə” və “h” səsləri olmadığı üçün rus dilinə daxil olmuş ingilis mənşəli *businessman, gentleman, hockey* sözlərindəki “ə” və “h” səslərinin rus ədəbi dilinə uyğun olaraq “ə” və “x” səsləri ilə əvəz edildiyini qeyd edir. Onun fikrincə, Azərbaycan dili rus dilinin təsiri ilə bu sözlərdə olan “ə” səsini “e”, “h” səsini “x” kimi qəbul etmişdir. Halbuki Azərbaycan dilində ingilis dilindəki “ə” sait səsinə yaxın “ə” və “h” samit səsinə uyğun “h” səsi vardır [13, 28].

Şifahi ədəbi dil vasitəsilə mənimsənilmiş Avropa mənşəli sözlər şifahi ədəbi dilin normaları əsasında cilalanır, Azərbaycan dilinin fonetik sistemə uyğunlaşır. Məsələn, fars dili vasitəsilə dilimizə keçmiş ispan sözü olan *tas /tase/*, latın sözü olan *mərmər /marmor/*, yunan sözü olan *kökə /koka/, fayton sözü /phaethon/* və s. sözlər bu qəbildəndir.

Şifahi ədəbi dil vasitəsilə alınma sözlərdə baş verən bəzi xüsusiyyətləri göstərək:

a) ingilis dilinə məxsus sözlərdə indiki zaman feili sifət əlaməti olan – *ing* şəkilçisi işlənmir, məsələn: *boxing>boks* və s.;

b) ingilis dilinə məxsus sözlərdə indiki zaman feili sifət əlaməti olan – *ing* şəkilçisi saxlanılır, məsələn: *lasting [la:stinq]* [13, 26].

Bir qayda olaraq, Qərbi Avropa dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinə keçənə qədər rus dili fonetikasi, qrammatik qanunları əsasında formalaşmış, xarici qışası öncə həmin dilin daxili normalarına müvafiq şəkildə tərtib olunmuşdur. Azərbaycan dilinin Avropa dilləri ilə birbaşa əlaqəsi olsaydı, alınma söz və terminlər dilimizdə başqa fonetik dəyişmələrlə işlədilərdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, rus dilindən və rus dili vasitəsilə dilimizə gələn terminlərin əksəriyyətində heca vurğusu sərbəstdir. Vurğusu ikinci hecaya düşən alınma terminlər üstünlük təşkil edir. Xüsusilə vurğusu birinci hecaya düşən söz düzgün tələffüz edilmədikdə ahəngini itirir, hətta bəzən onun leksik mənasına da xələl gətirir. Bəzi hallarda isə vurğusu birinci

hecada olan ikihecalı sözlərdə vurğunun ikinci hecda tələffüz olunması ədəbi dilimizdə norma kimi qəbul edilməlidir. Məsələn: *щётка - şotka, пробка - probka* və s. Fonetik mənimsəməsiz alınma terminlər məndə başqa sözlərlə əlaqəsiz yad söz yığımı kimi nəzərə çarpır, sözlərlə semantik bağlılığı yalnız tərcümə edilməklə aydınlaşdırılır [20, 35].

Qayda üzrə alınma söz və terminlərin bir qismi fonetik tələb dəyişməsində transliterasiyaya təsadüf olunur. Mənbə dildəki formasını itirərək fonetik dəyişikliyə məruz qalan alınmalar Azərbaycan dilinin qrammatik qanunlarının təsirini sınaqdan keçirir. Qrammatik assimilyasiya öz əksini alınma sözlərin qrammatik kateqoriyalarını da və ümumilikdə paradigmaların və morfoloji quruluşun dəyişməsində tapır. Həmin sözlərin mənbə dildəki formasını saxlaya bilməməsi göstərir ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu sabit və möhkəmdir. Azərbaycan dilində, xüsusən Avropa mənşəli sözlərin fonetik dəyişikliyə uğrayaraq başqa şəkllə düşmüş formada mənimsənilməsini aşağıdakı nümunələrdən aydın görmək olar:

Paletot (fr.) – палето (rus) – palto (Azərbay.)

Maccaroni (ital.) – макароны (rus) – makaron (Azərbay.)

humanus (lat.) – гуманизм (rus) – humanizm (Azərbay.)

portefeuille (fr.) – портфель (rus) – portfel (Azərbay.)

costume (fr.) – костюм (rus) – kostyum (Azərbay.)

etude (fr.) – этюд (rus) – etüd (Azərbay.) və s. [4, 143].

Ümumiyyətlə, alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi çoxşaxəli və olduqca mürəkkəb bir hadisədir. Alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saitlərin uzunluğu, qısalığı, samitlərin yumşaqlığı, qalınlığı dəyişir, heca bölgüsünün sərhədi pozulur və s. Bir sözlə, alınmalar dilimizin nitq normalarına tabe olur. Bunu onunla izah etmək olar ki, eyni bir dildə iki fonematik sistem, iki müxtəlifcinsli heca bölgüsü sistemi mövcud ola bilməz.

Müasir Azərbaycan dilinin terminoloji leksikasında Avropa mənşəli alınma terminlərin leksik-semantik və struktur qrupları. Terminologiya dilin leksik tərkibinin fəal, dəyişkən, yeniləşən hissəsidir. İşlənmə baxımından terminləri 2 qrupa ayırmaq olar: 1) ümumi terminlər; 2) xüsusi terminlər.

Ümumi terminlər həm ümumişlək, həm də termin səciyyəlidir. Məsələn: *dəniz, çay, okean, su, ot, gül, ağac, kol, günəş, ay, ulduz* və s. Ümumi terminlər terminlə söz arasında qarşılıqlı əlaqənin aşkar nümunəsidir. Onların biri digərinə keçə bilir. Adi sözlər xüsusiləşərək terminlərə, terminlər isə ümumiləşərək, öz xüsusiyyətlərindən uzaqlaşaraq adi sözlərə çevrilir. Termin söz kimi nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Lakin *terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir* [19, 3]. Ayrı-ayrı sahələr üzrə dilimizə daxil

olmuş terminlərə bəzi nümunələr, məsələn, dilşünaslıq terminləri olan *qrammatika, sintaksis, dialekt, omonim, sinonim, antonim, leksikologiya, semasiologiya* və s. göstərmək olar. Bundan əlavə, məhdud dairədə işlədilən söz qruplarına peşə-sənət leksikası da daxildir.

Peşə-sənət leksikası ayrı-ayrı ixtisas, sənət və peşə ilə sıx əlaqədardır. Ona görə də hər hansı bir sənət və ya peşə adamlarının nisbətən məhdud, lakin olduqca sabit, özünəməxsus leksikası olur [3, 196]. Məsələn, *aorta, sintez, analiz, bakteriya, palata, orqan, vena, bint* və s. Peşə-sənət leksikasına aid olan sözlərin bir qismi hələ də məhdud dairədə işlədilir. Məsələn, tibb sahəsində *amputasiya* - bədənin xəstə üzvünün kəsilməsi, *vaksin-yoluxucu xəstəliklərə qarşı qoruyucu maddə, pnevmaniya-sətəlcəm* və s.

İngilis dilinin və onunla yanaşı bir çox dillərin də terminoloji qatına daxil olaraq fəal işləklilik keyfiyyəti qazanan bir çox terminlər beynəlmiləl səciyyə qazanaraq ortaq dil elementinə çevrilə bilmişdir. Bu tipli terminləri struktur baxımdan 3 qrupa ayırmaq olar: *sadə, düzəltmə və mürəkkəb* terminlər.

Terminologiyada işlənən beynəlmiləl terminlərin böyük bir qismi sadə terminlərdən ibarətdir. Məsələn, fizika-riyaziyyat terminologiyasında işlənən sadə beynəlmiləl terminlərə *kosinus, lindr, kvant, kvadrat* və bir neçə misal göstərmək olar.

Alınma terminlərdəki sözdüzəldici şəkilçilər dilimizdə morfem kimi müstəqilləşə, ayrılma bilmir. Aşağıdakı ingilis və fransız mənşəli morfemlər daha məhsuldardır: fr. *-iste*; ing.-*ist*. Məsələn: *jurnalist- journaliste* (fr.), *journalist* (ing.); fr. *-ant* və s.

Leksik-semantik assimilyasiya zamanı alınma sözlər reseptor dildə yeni məna çalarları əldə etmiş olur. Səslərin dəyişməsi, mənanın daralması və genişlənməsi, qrammatik kateqoriyaların reseptor dilin morfoloji quruluşuna uyğunlaşdırılması alınma prosesində aparılır. Assimilyasiya dərəcəsi isə alınma sözün mənimsənilmə səviyyəsindən reseptor dilə daxilolma vaxtından, üslubundan və işlənmə tezliyindən asılıdır. Beləliklə, nə qədər ki, ictimai yaşayış dəyişir, əmək əlaqələri genişlənir, mədəniyyətlərarası əlaqələr meydana çıxır, dünya dillərinə yeni sözlərin daxil olması labüd hal alır, bu da qaçılmazdır. Məsələn, bu gün dilimizə daxil olan *feysbuk, android, votsap, layn, imeyl, instaqram, skayp, slayd* kimi alınma sözlər artıq cəmiyyət tərəfindən işlədilir və dilimizin lüğət fondunda yer tutur. Ancaq bəzi sözlər isə belə deyil. Məsələn, *monopod* dilimizin lüğət tərkibinə daxil olsa da, geniş işləklilik qazanmamışdır. Ancaq bunun əvəzində Türkiyə türkcəsinindən keçmiş *selfi çubuğu* ifadəsi daha aktiv işlənməkdədir.

Termin elementlərdən düzələn beynəlmiləl terminlər konkret bir dile aid olsa da, başqa dillərdə də çox tez yayılır. Məsələn, yunan mənşəli hemo - qan (haima) Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlərin birinci tərkib hissəsi

kimi işlənə bilər: hemo-qan, *hemoglobin*-qırmızı qan kürəciklərinin tərkibində olan və qana qırmızılıq verən maddə; *hemotologiya*-qanın tərkibini və xassəsini öyrənən elm; *hemodinamika* - damarlarda qan dövranı və s. deməkdir [11, 201].

Azərbaycan dili terminoloji sistemlərində işlənən termin elementlərini kök morfemlərə artırılma yerinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) prepozitiv (söz əvvəlinə qoşulan) elementlər; 2) postpozitiv (söz sonuna qoşulan) elementlər [11, 202].

Avropa mənşəli terminlərdə prepozitiv elementləri müvafiq struktur keyfiyyətlərinə görə iki qrupa bölmək mümkündür: a) konservativ termin elementləri; b) deformativ termin elementləri. Termin tərkibində müstəqilliyini saxlayan prepozitiv elementlər *konservativ*, şəkilçi xarakteri daşıyanlar isə *deformativ* elementlər adlanır.

Adətən, konservativ termin elementlər öz ilkin formalarını, müstəqil mənə xüsusiyyətlərini saxlayır. *Avia, avto, aqro, anti, arxe, astro, vibro, video, ekzo, etno, elektro, inter, makro, mikro, mono, moto* və s. termin elementləri bu qəbildəndir. Məsələn: *aviamaqnitometr, aviaqrup, aviakassa, kinofilm, radiotelefon, fotokamera, fotoelektrod, monokristal, elektroterm, elektromontaj* və s.

Mənbə dildə xüsusi mənə daşıyan konservativ elementlər dilimizdə müstəqil işlənə bilmir. Onların bir çoxu müxtəlif leksik vahidlərlə semantik xüsusiyyətlər əsasında birləşərək birinci komponent kimi sözdüzəltmə elementi xarakteri daşıyaraq mürəkkəb terminlər düzəldir. Lakin burada bəzi istisnalar nəzərə alınmalıdır. Misal olaraq *etil, metil, amil, amin, hiper, avan, multi* kimi söz elementlərini göstərmək olar: *etilbenzol, metilviolit, amilasetat, aminoplast* və s. Bəzi prefiksəl elementlər Azərbaycan dilində ön şəkilçilərə meyilli şəkildə işləklilik qazanmışdır. Bu zaman bir çox yunan və latın mənşəli elementlərin sonluqlarından «s, n» atılır, «o» saiti birləşdirici funksiya daşıyır. Məsələn: *karion (karyon)-kario; homos (homos) – homo* və s.

Deformativ termin elementlər affiksəl funksiya yerinə yetirir. Onların bir qismi ön söz, bir qismi isə şəkilçi kimi formalaşmışdır. Müasir Azərbaycan dili terminologiyasında daha çox işlənən Avropa mənşəli deformativ termin elementlər bunlardır: *dez-, de-, an-, bi-, bio-, re-, epi-, zoo-, dia-, di-, sub-, neo-, izo-, a-* və s. Bu elementlərin əmələ gətirdiyi terminlər: *izomer, divergensiya, dimorfizm, bilinqvizm* və s.

Yuxarıda qeyd edilən bir neçə (*dez-, de-, an-, a-*) termin elementləri qoşulduğu terminlərə inkar mənası verir: məsələn, "*dezinfeksiya*" - xüsusi dərmanlar və cihazlar vasitəsilə virus və bakteriyaların məhv edilməsi, "*dezintegrasiya*" - bütövü öz tərkib hissələrinə parçalama və s.

Postpozitiv derivasiya elementlərinin funksiyası ondan ibarətdir ki,

köklərə müvafiq elementlər, formantlar qoşulmaqla yeni düzəltmə terminlər əmələ gətirilir.

S.Xəlilova “İnternasional terminlər” əsərində qeyd edir ki, “*Klassik elementlərə gəlinə, onların müəyyən hissəsi leksik varlıqdan tam uzaqlaşaraq yalnız morfoloji formant kimi öz dəyərini saxlamışdır*” [5, 34]. Məsələn, latın mənşəli *-izm, -ist, -al, -ura, -er, -tor, -or, -ial, -ioner, -it* elementləri ilə düzələn yeni leksik vahidlər müxtəlif semantik mənalı terminlər yaradır: *romantizm, general, kapital, aspirantura, debitor, senator, komendatura* və s.

Postpozitiv elementlərin bir qismi canlı Avropa dillərinə məxsusdur, bir qismi isə ölü dillərin – yunan və latın dili şəkilçilərinin başqa Avropa dillərində deformasiya olunmuş variant formasıdır. Məsələn, *-aj* formantı fransız, *-jor, -ment, -sion, -er* formantları isə latın mənşəli olsalar da *-aj* və *-yor* elementləri fransız (məsələn: *ajiotaj, drenaj, rezonyor, rafinyer*) və s. sözdüzəldici funksiyada normallaşmışdır.

Terminoloji sistemlərdə sintaktik üsulla yaranan terminlər mürəkkəb terminlər və termin söz birləşmələri şəklində formalaşır. Bunların arasında oxşar və fərqli cəhətlər vardır. Bəzən ən incə cəhətləri nəzərdən keçirmədən onları bir-birindən ayırmaq çətin olur.

Mürəkkəb terminlərlə termin-söz birləşmələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyət - «mürəkkəb sözün komponentləri monolitləşir və onların mənsub olduqları nitq hissələrinə xas olan xüsusiyyətlərini tamamilə itirir, mürəkkəb söz başqa sözlərlə əlaqədə sadə sözlərin əlaqəsinə xas olan xüsusiyyətlər kəsb edir» [5, 200].

Mürəkkəb terminlərin bir qismini kalka edilən terminlər təşkil edir. Ümumiyyətlə, mürəkkəb terminlər iki və daha artıq sözün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Belə terminlər bitişik, ayrı və defislə yazıla bilər. Məsələn: *makrohəndəsə, qammakvant, xalq hakimi, milli gəlir, beynəlxalq vəziyyət, fəvqəladə vəziyyət, komendant saati, elmi-tədqiqat işi, beta-zərrəcik, beta-sistem, qram-molekul* və s.

Müasir dövr lüğətlərinə gəlinə isə qeyd olunmalıdır ki, hazırda bu tip lüğətlər çox inkişaf etmişdir və dilimiz istənilən texniki termini ifadə etmək iqtidarındadır. Məsələn, 2004-cü ildə texniki sahələr üzrə iki terminoloji lüğət nəşr edilmişdir. Bunlardan biri üç dildə olan “Rusca-azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti” dir. Mühüm hadisə olan lüğətdə terminlər rus əlifbası sırası, terminlər rus-azərbaycan-İngilis dili ardıcılığı ilə verilmişdir. Məs.: Арматурщик – almatırçu - steelman. Bir sözdə yeni mənalı sözlər də törəmiş və lüğətdə yeni sözlərin hər birinin tərcüməsi verilmişdir. Buna aşağıdakı “dalğa” sözündən törəmiş yeni sözləri göstərə bilərik:

Волна - dalğa, ləpə - wave;

Ветровая волна - külək dalğası - wind wave;

Взрывная волна - partlayış dalğası - blast wave;
Основная волна - əsas dalğa - peak flood wave;
Паводочная волна - əsas sel dalğası - peak flood wave;
Пологая волна - azmeyilli dalğa -stopping wave;
Пропускная волна - buraxma dalğası -release wave;
Сейсмическая волна -seysmik dalğa - earthquave wave;
Стоячая волна - durğun dalğa -standing wave;
Упругие (волны) - elastik dalğalar - elastic wave [2, 37].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi “dalğa” termininə müxtəlif sözlər qoşulmuş, bunun nəticəsində də yeni sözlər əmələ gəlmişdir.

Beləliklə, yeni yaranan söz birləşmələrinin hər birini iki dildə qarşıılığının tapılmasına cəhdlər göstərilmişdir. Lüğətin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də burada verilən terminlərin üç dildə tərcümə olunmasıdır. Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət əvvəlki lüğətlə eyni ildə 2004-cü ildə nəşr olunmuş “Rusca - azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti”dir. Lüğətdə terminlərin əhatə dairəsindən bəhs olunarkən qeyd olunur ki, “Rusca - azərbaycanca texniki terminlər lüğətində müxtəlif elm sahələrinə, texniki qurğulara, aparatlara, cihazlara, istehsalat proseslərinə, eləcə də texnikanın əsasını təşkil edən dəqiq elmlərə, məsələn, fizika, riyaziyyat, kimya və s.-yə aid 13000-dən çox termin və anlayış toplanmışdır” [3, s. 3]. Lüğətdə rus dilində olan termin Azərbaycan dilində bir neçə mənada işlənmiş və ayrı-ayrı mənə ifadə etmişlər. Terminlərin hər biri haqqında ayrıca məlumat verilir.

Məsələn: “*Абстракция*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə edir. Hər birinin mənası ayrılıqda izah olunmuşdur. 1. Abstraksiya - elmi-tədqiqat metodu, predmet və hadisələrin mühüm və əsas əlamətlərinin ümumiləşdirilməsi; 2. Mücərrədlik – informatikada - obyektin əsasən xarici xassələrin təsviri, onun daxili quruluşu və konkret reallaşdırılması nəzərə alınmır” [3, 9]. Göründüyü kimi, “*Абстракция*” termininin dilimizə tərcüməsi iki mənə ifadə etdiyindən hər biri ayrıca izah edilmişdir. Lüğəti nəzərdən keçirdikdə bu kimi hallara tez-tez təsadüf olunur.

Texnika sahəsi üzrə yeni bir lüğət 2006-cı ildə nəşr olunan “Fransızca - azərbaycanca elektronika terminləri lüğəti”dir. Lüğət qeyd olunan sahə üzrə ilk dəfə nəşr olunmuşdur. Fransız dilində bu sahə üzrə daha çox işlənən 17000-dən artıq termin daxil edilmişdir. Terminlərin böyük əksəriyyəti texniki elmlərdən olan elektron texnikası, elektotexnika, radiotexnika, avtomatika və idarəetmə sistemləri hesablama texnikası sahələrini əhatə edir. Əlbəttə ki, lüğətdə verilmiş terminlər elektron texnikası sahəsində geniş işlənənlərin hər birini tam əhatə edə bilməmişdir.

Nəticə. Assimilyasiyası deyildikdə digər dillərdən alınan sözlərin ana dilinin normalarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Bu proses alınma

sözlərin hamısında eyni səviyyədə özünü büruzə vermir. Alınma terminlər dildə fonetik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir. Söz və terminlərin bir dildən başqa dilə keçərkən sözalan dilin müəyyən fonetik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe olması baxımından alınma terminləri iki qrupa bölmək olar: 1) heç bir dəyişiklik edilmədən mənimsənilən terminlər; 2) dəyişiklik edilərək mənimsənilən terminlər. Alınma terminlərin fonetik mənimsənilməsi çoxşaxəli və olduqca mürəkkəb bir hadisədir. Alınma terminlərdə vurğunun yeri və xarakteri, saıtlərin uzunluęu, qısalıęı, samıtlərin yumşaqılıęı, qalınlıęı dəyişir, heca bölgüsünün sərhədi pozulur və s. Bir sözlə, alınmalar dilimizin nitq normalarına tabe olur. Qeyd etdiyimiz lüğətlərdə texniki sahələr adı altında elmin müxtəlif sahələrində işlənən terminlər verilmişdir. Təhlil etdiyimiz lüğətlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, texniki sahələr üzrə müxtəlif illərdə bir neçə lüğət nəşr olunmuşdur. Həmin lüğətlərdə bəzi qüsurların olmasına baxmayaraq, bu sahədə yeni yaranan terminlər lüğətdə verilməsinə də cəhdlər edilmişdir. İnkışafda olan texnikanın tələbatını ödəmək və yeni yaranan anlayışların izahının verilməsi üçün yeni terminoloji lüğətlərin bu günümüzdə də belə nəşrinə ehtiyac duyulmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu: filol.elm. nam. ... dis. avtoref. – Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 1998, - 28 s.
2. Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasi. –Bakı: API-nin nəşri, - 1960, - 104 s.
3. Əliyeva İ.S., Zeynalova T.A. Beynəlmiləl səciyyəli peşə terminləri / Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası tematik məcmuə. – Bakı: Mütərcim, - 2000, №4, - s.195-198.
4. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikasi. – Bakı: Maarif, - 1988, - 306 s.
5. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. – Bakı: Maarif, - 1991, - 190 s.
6. Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyasının əsasları. – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, - 2017, 293 s.
7. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. – Bakı: Elm, - 1973, 186 s.
8. Qocayeva G. Rusca-Azərbaycanca texniki terminlərin izahlı lüğəti. -Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, -2004, -775 s.
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild. - İstanbul: İmak”, - 2019, - 45 s.
10. Məmmədov M. Fransız və Azərbaycan dilinin bəzi spesifik fonetik xüsusiyyətləri. // ADU-nun Elmi əsərləri. Şərşünaslıq seriyası. - 1973, - №1, s. 60.
11. Məmmədli N.B. Alınma terminlər. – Bakı: Elm, - 1997, - 314s.
12. Məmmədov N.N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. – Bakı: Maarif, - 1971, - 368s.
13. Məmmədov N.N. Müasir Azərbaycan dilində ingilis sözləri // ADU-nun Elmi əsərləri, Dil və ədəbiyyat seriyası, - 1966, - №1, - s.26-28.
14. Rus-Azərbaycanca-İngiliscə texniki terminlər lüğəti. / tərtibçi G.Qocayeva. - Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası, - 2004. -618 s.
15. Sadıqova S.A. Azərbaycan dilinin terminologiyası. - Bakı: Elm, - 2011, 380 s.

16. Sadıqova S.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. - Bakı: Elm, - 2010, 244 s.
17. Yusubova A. Müasir Azərbaycan dilində alınma söz problemi və onun müxtəlif istiqamətlərdən həlli yolları // Dil və ədəbiyyat, - 2018, № 4, – s. 213-215. http://static.bsu.az/w15/LINQ_1.pdf.
18. Вайнрайх У. Одноязычие и многоязычие // Новое в лингвистике. Вып.6. Языковые контакты. - Москва: Прогресс, - 1972. - с.25-60.
19. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Труды Московского Института истории, философии и литературы. – Москва: Литера, - 1939, Т.5. Сб. статей по языковедению, - с.3-54.
20. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. - Москва: Наука, - 1968, -208 с.
21. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминэлементов. - Москва: Наука, - 1982, - 197 с.
22. Реформатский А.А. Введение в языковедение. - Москва: Просвещение, - 1967, - 540 с.
23. Русско-азербайджанский словарь. Т. 1 (А-К). Баку: АСЭ, 1991, 605с.; Т. 2 (Л-П). Баку: АСЭ, 1991, 712 с.; Т. 3 (Р- Я). - Баку: АСЭ, 1991, 555 с.

АССИМИЛЯЦИЯ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Фарах А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Статья "Ассимиляция заимствованных слов в современном азербайджанском языке" посвящена исследованию особенностей заимствования лексических элементов, входящих в лексический состав азербайджанского языка, которые считаются одной из актуальных проблем современного языкознания, стабилизации их части в словарном составе языка и выявлению возможности их ассимиляции в соответствии с фонограмматическими законами рассматриваемого языка. Глубокое изучение этой проблемы языкознания в свете языковых связей, которые в последнее время становятся все более тесными, является одним из факторов, обуславливающих актуальность темы.

Статья состоит из нескольких разделов: способы усвоения заимствованных терминов; иностранные термины, усвоенные без изменений; термины, усвоенные с изменениями; фонетическая ассимиляция терминов; лексико-семантические и структурные группы заимствованных терминов европейского происхождения в терминологической лексике современного азербайджанского языка. В статье дается общая информация о терминах, отмечаются их специфические особенности. Кроме того, были изучены заимствованные термины и факторы, влияющие на их приобретение (внутриязыковые, лингвистические). Научная новизна исследования заключается в том, что систематически и последовательно исследуются способы заимствования терминов европейского происхождения, вошедших в терминологическую систему азербайджанского языка, при этом отдельно трактуются особенности фонетического усвоения этих терминов в языке. Выявляются различные по форме изменения, проявляющиеся в процессе усвоения терминов заимствования,

определяется их закрепление в словарях различных типов. В заключительной части подводились итоги исследования, делались обобщения.

Ключевые слова: азербайджанский язык, заимствованное слово, виды ассимиляции, способы заимствования терминов, изменения, словарный состав

ASSIMILATION OF BORROWED WORDS IN THE MODERN AZERBAIJANI LANGUAGE

Farah A.MAMMADOVA

SUMMARY

The article "Assimilation of borrowed words in the modern Azerbaijani language" is devoted to the study of the peculiarities of borrowing lexical elements included in the lexical composition of the Azerbaijani language, which are considered one of the urgent problems of modern linguistics, stabilization of their part in the vocabulary of the language and identification of the possibility of their assimilation in accordance with the phonogrammatic laws of the language in question. An in-depth study of this problem of linguistics in the light of linguistic ties, which have recently become increasingly close, is one of the factors that determine the relevance of the topic.

The article consists of several sections: methods of assimilation of borrowed terms; foreign terms learned without changes; terms learned with changes; phonetic assimilation of terms; lexico-semantic and structural groups of borrowed terms of European origin in the terminological vocabulary of the modern Azerbaijani language. The article provides general information about the terms, their specific features are noted. In addition, borrowed terms and the factors influencing their acquisition (intra-linguistic, linguistic) were studied. The scientific novelty of the study lies in the fact that the methods of borrowing terms of European origin included in the terminological system of the Azerbaijani language are systematically and consistently investigated, while the peculiarities of phonetic assimilation of these terms in the language are separately interpreted. Various changes in form are revealed, manifested in the process of assimilation of borrowing terms, and their fixation in dictionaries of various types is determined. In the final part, the results of the study were summarized and generalizations were made.

Keywords: Azerbaijani language, borrowed word, types of assimilation, methods of borrowing terms, changes, vocabulary

UOT 811.512.161**AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞİMAL DİALEKTLƏRİNDƏ,
QIPÇAQ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FONETİK
VƏ QANUNLARIN TƏZAHÜR FORMALARI*****Könül İ.SƏMƏDOVA[†]**

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində ahəng qanununun gözlənilməsi ədəbi dilimizə nisbətən bir qədər zəifdir. Müxtəlif ərazilərdə bu qanunun gözlənilməsi də müxtəlif dərəcələrdədir. Bu baxımdan dialektlərimiz 3 yerə bölünür. Ahəng qanunun çox pozulduğu, nisbətən az pozulduğu və nadir hallarda pozulduğu dialektlər. Şimal dialektləri ahəng qanununun tez-tez pozulduğu dialektlərə aiddir.

Eyni zamanda, fonetik hadisələr də ədəbi dilə nisbətən şivələrdə özünü daha çox göstərir. Buna səbəb şivələrdə daha çox şifahi nitq formasından və məişət üslubundan istifadə olunmasıdır. Əsas səbəb kimi isə bir çox türk xalqlarının (məsələn, qıpçaqların) Azərbaycana köçünü və müxtəlif ərazilərdəki danışığa təsirini göstərə bilərik. Məqalədə sözügedən fonetik hadisə və qanunların şimal dialektlərində işlənməsindən və hansı qayda-qanunlarla formalaşmasından bəhs olunur.

Açar sözlər: dialektlər, fonetik hadisələr, fonetik qanunlar, səs ahəngi, şifahi nitq, Azərbaycan dili, qıpçaq dili

Giriş. Dialekt və şivələrimizi ədəbi dildən ayıran əsas cəhətlərdən biri də fonetik fərqlərdir. Fonetik fərqlər qrammatik, hətta leksik fərqlərə nisbətən üstünlük təşkil edir. Dialekt və şivələrdə bir sıra səslər və fonetik hadisələr vardır ki, bunlara müasir ədəbi dildə rast gəlinmir. Şimal ləhcəsi şivə qruplarının türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyildir. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlədilən bütün samitlər müşahidə olunur. Lakin burada ədəbi dilimizdə olmayan samit səslər də özünü göstərir. Bütün bu hallar fonetik hadisə və qanunların dialektlərdə özünü qabarıq şəkildə

* Tədqiqat Azərbaycan Elm Fondunun maliyyə dəstəyi ilə yerinə yetirilmişdir. Qrant № AEF-MCG-2022-1 (42)-12/12/5-M-12

[†] *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasının dosenti; samedovakonul74@mail.ru; ORCID ID: 0000-0003-4061-9775*

göstərməsinə səbəb olur.

Assimilyasiya. Assimilyasiya hadisəsi danışığ dilinə xas olduğu üçün dialekt və şivələrimizdə çox yayılmışdır. M.Şirəliyev təsir qüvvəsinə görə assimilyasiyanın dörd tipini müəyyənləşdirmişdir: 1) tam irəli assimilyasiya; 2) yarımçıq irəli assimilyasiya; 3) tam geri assimilyasiya; 4) yarımçıq geri assimilyasiya [7].

Assimilyasiyanın bu dörd tipindən şimal ləhcəsinin şivə qruplarında ən çox rast gəldiyimiz tam irəli və tam geri assimilyasiya növləridir.

Tam irəli assimilyasiyada müəyyən səs özündən sonrakı səsə təsir edib onu tam uyğunlaşdırır. Bu növ assimilyasiyanın şimal ləhcəsinin şivə qruplarında aşağıdakı tipləri vardır:

1. *nd > nn.* *n* səsi özündən sonrakı *d* səsinə təsir edərək onu *n* səsinə çevirir.

Məlum olduğu üzrə, bütün dialekt və şivələrimizdə *n* səsinin *d* səsinə assimilyasiyası çıxışlıq hal şəkilçisində özünü göstərir. Lakin Şəkinin İncə və Zunud kəndlərində bu hadisə, həmçinin yerlik hal, feilin şühudi keçmiş zamanı və III şəxs təkin xəbərlik şəkilçilərində də özünü göstərir. Bu hadisə Azərbaycan dilinin tədqiq olunmuş başqa dialekt və şivələrində təsadüf edilməmişdir: yerlik halda *göndə-gönnə, duzundan-duzuna, dərməndə-dermənnə, məndə-mənnə, səndə-sənnə, bağında-bağınna, içində-içinnə, bunda-bunna*. Çıxışlıq halda *-mənnən, sənnən, ağzınnan, cannan, olannan, dünənnən, yaxınnan, bunnan, unnan, gəlinnən* və s.

Şühudi keçmiş zaman və xəbərlik şəkilçilərində - *yandıım-yannım, döndü-dönnü, döndük-dönnük, dandı-danni, yalandır-yalanni, dayındır-dayınnı, döyündü-döyünnü* və s. Yerlik halda və şühudi keçmiş zamanda *n* səsinin *d* səsinə asimilyasiyasına qumuq və türkmən dilində rast gəlinir: *qumuq dilində; onna, senne, yilanna; türkmən dilində donna(donda), anda-yanni* və s. [1, 60].

2. *nl > nn.* *n* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu *n* səsinə çevirir: *dennə, nişanni, cannı, dermənnük, vərsinnər, alsınnar, ilannar* və s.

3. *ld > ll.* *l* səsi özündən sonrakı *d* səsinə təsir edərək onu *l* səsinə çevirir: *gurulla, firıllax, allatmax, yollaş - yoldaş, öldü - öllü, saldım - sallım, gəldi - gəlli* və s. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında *l* səsinin *d* səsinə assimilyasiyası və s.

4. *rl > rr.* *r* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu da *r* səsinə çevirir: *hərrən, firran, korruş, bırraş, hərrəmə, varrı* və s.

5. *dl > dd.* *d* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edərək onu da *d* səsinə çevirir: *oddamax, addar, yaddar, savaddı* və s.

6. *mb > mm.* *m* səsi özündən sonra gələn *b* səsinə təsir edərək onu da *m* səsinə çevirir: *kümməz, təmməl, şəmmə*.

Yarımçıq irəli assimilyasiyada müəyyən səs özündən sonrakı səsi özünə tam şəkildə oxşada bilməsə də, onu növünə bənzətməyə çalışır.

Dialekt və şivələrimizdə yarımçıq irəli assimilyasiyanın aşağıdakı növlərinə təsadüf olunur:

1. *zl > zd*: *qızdar* (Şə.), *bizdər* (Qax), *özdəri*, *duzdi*ⁱ (Bal.), *buynuzdar* (Qax), *gözdədim*, *təmizdix*['], *gözdüx*['] (Şər.), *gizdəndi*, *dizdix*['] (Zaq.- Qım.). Bu bütün şimal ləhcəsinin şivə qruplarında özünü göstərir;
2. *tl > td*: *t* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edib *d* səsinə çevirir: *atdar*, *sortdamax*, *çatdamax*, *partdamax*, *döylətdi*, *sakitdəş*, *pörtətdəmax*, *otdamax*, *şiddətdi*, *ziynətdər*.

Assimilyasiyanın bu növünə başqırd dilində təsadüf etmək olsa da, yarımçıq deyil, tam assimilyasiya özünü göstərir: *attar*, *ittər* [8, 304];

3. *sl > sd*: *s* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edib, *d* səsinə çevirir: *dərsdər*, *səsdər*, *səsdədi*, *pisdədi*, *hirsdəndim* (bütün dialekt və şivələrdə) *namısdı*, *bəsdədi*, *pisdig* // *pidix*['];
4. *şl > şd*. *ş* səsi özündən sonrakı *l* səsinə təsir edib, *d* səsinə çevirir: *qışdix*, *qışdax*, *qardaşdar*, *başda*, *işdə*, *yağıçdix*, *nemişdix* və s.;
5. *pm > pb*. *p* səsi özündən sonrakı *m* səsinə təsir edib, *b* səsinə çevirir. Assimilyasiyanın bu tipi sonu *n* ilə bitən sözlərə *-ma*, *-mə* və *-max*, *-məx* şəkilçiləri artırıldıqda özünü göstərir: *tapba*, *tapbaz*, *yanbax*, *könbəz*, *qopbaz*, *çırp-bax*, *önbə*.

Tam geri assimilyasiya. Şimal ləhcəsi şivə qruplarında baş verən tam geri assimilyasiya hadisələrinə aşağıdakı birləşmələri göstərmək olar.

Nm-mm: *qammaz*, *dimməz*, *yammaz*, *bəyəmmir*, *dimmə*, *mimmeg*, *mimməx*, *utammag*, *inammağ* (Zaq.-Bəh.), *savaddanmax* (Zaq.-Qım.).

Ns-ss: *hassı* (Zaq. -Qım.).

Zs-ss - *təmissə*, *buynussuz*, *yazmassan*, *oxumassan*, *bilməssən*.

Ts-ss -*yatsın-yassin*, *gessax*, *bərəkssiz*, *urvassız*, *tus-saydı*.

Tç-çç. *ç* səsi özündən əvvəlki *t* səsinə təsir edərək *ç* səsinə keçməsinə səbəb olur: *nöməççi* (Şə. - Ox.).

Yarımçıq geri assimilyasiyada müəyyən səs özündən əvvəlki səsi tamamilə özünə oxşada bilmir, onu öz cinsinə oxşatmağa çalışır. Dialekt və şivələrimizdə yarımçıq geri assimilyasiyanın aşağıdakı növlərinə təsadüf edilir:

1. *nb > mb*. *umbir*, *umbeş*, *qəmbər*, *kumbəz*, *sümbül*, *təmbəki*, *şəmbə*, və s. Assimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Məs.: başqırd dilində (danışiq dilində): *umber*, *umbot* < un bot "on pud"; türk ədəbi dilində: *çember* < farsca çenber, *kümbet* < farsca künbet, *memba* < ərəbcə menba; türk dialektlərində: *ombeş*, *ombir*;
2. *zc > çc*: *yüçcə*, *açca*, *qıçcigez* (Bal, Şə.);
3. *şc > çc*: *bəçcə*, *içci* (Bal.), *yaxıçca* (Zaq.), *yavaçca* (Bal., Şə.);
4. *sc > çc*: *ruçca* // *ruçcax* // *uruçcax*;

5. *fd* > *td*: *alutdı, gəlitdi*;
6. *tk* > *kg*: *ökgün-ötgün*;
7. *kb* > *nb*: *təhbətəx// tənbatəh*

Dissimilyasiya. Dissimilyasiya dialekt və şivələrimizə xas olan fonetik hadisələrdən sayılır. Assimilyasiyanın əksinə olaraq dissimilyasiya hadisəsində eyni cinsdən olan iki səsdən biri həmin səsdən az və ya çox dərəcədə fərqlənən başqa bir səslə əvəz olunur, ya da tamamilə düşür. Dissimilyasiya da irəli və geri ola bilər.

1) *İrəli dissimilyasiya*: İrəli dissimilyasiya da eynicinsli səslərdən ikincisi başqa səslə əvəz olunur. Bu hadisə çox vaxt alınma sözlərdə özünü göstərir. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında aşağıdakı formalarına rast gəlinir: *r* >

1. *qəral, qurtal, murdal, pərgal* (pərgər), *zəral* (zərər), *qurtal* (qurtar). Dissimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Tatar dilinin mişar dialektində: *zorlak, zurrak, zorba* və s. [10, 27].

n > *l*. sözün sonundakı *n* səsi *l* səsinə çevrilir: *fantal* və s. Ümumiyyətlə götürəndə irəli dissimilyasiya sonor samitlərdə özünü göstərir.

2) *Geri dissimilyasiya*. Geri dissimilyasiya hadisəsində eynicinsli səslərdən birincisi digər səslə əvəzlənir.

1. *r* > *l*. *muldar* (Qax-İ.Su), *ülkür* (Qar.) // *urkər* (Qax), *ülkər* < *hürkər*, *yarval*, *şarval* və s.;
2. *r* > *n*. *mundar* (Göy., Qaz., Qar.) // *mındar* (Şə.). Dissimilyasiyanın bu növünə türk dialektlərində təsadüf olunur;
3. *ç* > *ş*. *çaşdim, qaşdi, aşdi, işdi, keçdi, köşdü* və s. Dissimilyasiyanın bu növünə bir sıra türk dillərinin dialektlərində də rast gəlmək mümkündür. Qırğız dili dialektlərində: *örköştönüü* < *örköçtönüü* "*beli bükülmüş*", *kaştı, üştas* < *üç taş* [5, 147-148];
4. *c* > *j*. *vicdan* > *vijdan* > *vijdan*, *güjdəri*, *sajdar*, *bijdər*, *gijdar*, *ağajdar*, *bijdig*, *güjdi*, *kərpijdər*. Dissimilyasiyanın bu növünə türk danışıq dilində də təsadüf olunur: *ejdat* < *ecdat*, *tejdit* < *tecdit* [6, 313].

Yerdəyişmə. Şimal ləhcəsinin şivə qruplarında yanaşı yerdəyişmə hadisəsində yanaşı səslər yerlərini dəyişir. Dialekt və şivələrimizdə yanaşı yerdəyişmə yanaşı olmayan yerdəyişməyə nisbətən daha geniş yayılmışdır. Yanaşı yerdəyişmənin tipləri:

1. *rg* < *gr*: *örgənir*;
2. *rğ* < *ğr*: *dorğama*;
3. *by* < *y*: *həbyə*// *həvlə*;
4. *ry* < *yr*: *qiryət-qiryəm*;
5. *rf* < *fr*: *sürfə* // *sürpə* // *surfa* // *sırfa* < *süfrə*.

Yanaşı olmayan yerdəyişmə. Yanaşı olmayan yerdəyişmədə sözün

müxtəlif mövqelərindəki səslər bir-biri ilə yerlərini dəyişir. Yerdəyişmənin bu tipi dialekt və şivələrimizdə də bir o qədər yayılmış hadisə deyil. Yanaşı olmayan yerdəyişmənin şimal ləhcəsinin şivə qruplarında aşağıdakı tiplərinə təsadüf edilir:

1. *ğ-d > d-ğ*: *qardığalı < qarğıdalı*.
2. *ğ-n > n-ğ*: *yornuğ < yorğun*.
3. *k-d > d-k ~ t-g*: *xətəngəz < xəkəndaz*.
4. *l-n > n-l*: (Bal.) // *nələt* (Şə., Qax) < lənət,
5. *l-r > r-l*: *partal* // *paltar, şarval < şalvar*.

Söz köklərində samitlərin qoşalaşması. Məlum olduğu üzrə, Azərbaycan dilinin əsas cəhətlərindən və onu digər oğuz tipli türk dillərindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də söz ortası qoşa samitlərin işlənməsidir. Söz ortasında qoşa *q* səslili sözlər 75-ə qədərdir. Bundan əlavə, qoşa *d, ş* səslili sözlər də işlənir. Samitlərin qoşalaşması hadisəsi digər türk dillərində var, amma bu hadisəni yaradan səbəblərin izahı hələ də türko-logiyada yoxdur; buna baxmayaraq, biz bunu qırpaq dilinin əlamətləri ilə əlaqələndiririk. Dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqli olaraq, bəzi samitlər söz ortasında qoşa tələffüz edilir. Bu hadisə bütün samitlərə aid deyildir. Qoşalaşma hadisəsi çox vaxt sonor səslərə, bəzi hallarda *v, q, d, z, j, y, t, ç, ş* səslərinə aiddir.

1. *l* səsinin qoşalaşması: *fəsəlli < fəsəli, yummalıyax* (Qax - İ.Su);
2. *m* səsinin qoşalaşması: *həmməşə // həmməşə < həmişə, yummurta < yumurta, şamma* (Zaq.- Aş.T.) // *şomma*;
3. *z* səsinin qoşalaşması: *uzzun < uzun, əzzəl < əzəl, təzzə, təzzəcə < təzə - qəttəzə* (Zaq. - Aş.T., Qım.);
4. *c* səsinin qoşalaşmasına da rast gəlinir: *höccət*.

Dialektlərdə ahəng qanununun pozulduğu yerlər. Dialekt və şivələrdə ahəng qanunu ədəbi dillə müqayisədə o dərəcədə möhkəm deyil. Çox vaxt dialekt və şivələrdə ahəng qanunu pozulsa da, müxtəlif şivələrimizdə ahəngə riayət olunub-olunmaması eyni dərəcədə deyil. Dialektoloq M.Şirəliyev dialekt və şivələrimizi ahəngin bir çox hallarda pozulması baxımından üç qrupa bölür.

1. Ahəng qanununu əksər hallarda pozan dialekt və şivələr. Buraya Şimal və Cənub qrupu dialektləri daxildir.
2. Ahəng qanununu əksər hallarda saxlayan dialekt və şivələr. Buraya Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri daxildir.
3. Ahəng qanununu bəzən pozan dialekt və şivələr. Buraya Şamaxı, Naxçıvan və Muğan dialektləri daxildir.

Ahəng qanununun ən çox pozulduğu qrup Şimal ləhcəsidir. Burada pozulma halları daha çox şəkilçilərdə baş verir.

1. Söz əsaslarında: *qeymağ, qeytan, qoşi, quzi, dayı', ayı'* (Bal., Şə.), *yəylax*

- (Şə.), *qoqarçin, büqaz, döqul, büzav, bilav, qarə, pitav, yumri, boyuq, yeqa, axşam, mektab, meyva, işax, altmış, eşqırıx, olad, dəmrö, bizoy, pilö, çilö* (Şə.), *piçax* (Şə., Zaq., Qax);
2. İsmın yönlük halında: *aniyə, lampiyə, bobiyə, hoviyə, baliyə* (Şə.), *qapiyə, buğdiyə, çuxiyə, yumurtiyə* (Bal., Zaq., Şə.), *qoyunə, quzquyə* (Zaq.-Aş.T.) *boziyə* (Zaq.-G.), *oquzə* (Qax – İ.Su), *məğa, səğa* (Zaq.-Bəh, Qax – İ.Su) *onə* (Zaq.-Bəh.);
 3. İsmın təsirlik halında: *almani, liarabani* (Qax), *öçini* (Bal., Şə., İsm.), *qapini* (İsm.), *qoyuni* (Zaq.-Aş.T.), *ocağı* (Bal., Zaq.-Bəh.), *ok'uzi, inaki*;
 4. İsmın yerlik və çıxışılıq hallarında: *quzqudə, quzqudən* (Zaq.-Aş.T.), *ağajdə, ağajdən* (Zaq.-Bəh.), *bozoydə, bozoydən* (Zaq., Göy.);
 5. **-çi** şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə isimlərdə: *qapıçı, udunçı* (Qax);
 6. **-di** şəkilçisi ilə əmələ gələn düzəltmə sifətlərdə: *daşdı, atdı, duzdı* (Qax), *daddı* (Bal.);
 7. Mənsubiyyət şəkilçilərinin I, II, III şəxslərində: *coravim, coravin, coravi, coravimiz, coraviniz, coravi* (Zaq.-Bəh.), *atasi, anasi, başı* (Bal., Qax). Uyğur dilində də mənsubiyyət şəkilçiləri III şəxs təkdə sözün ahənginə tabe olmur: *balisi, mali* [2].
- Bundan əlavə, II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər hallanarkən ziyəlik, yönlük və təsirlik hallarda sözün ahənginə tabe olmur: *əlī, əlaā, əlī* (Şə.), *yerī, yeroō* (Şə.);
8. Xəbərlik şəkilçisinin I şəxs cəmində: *burdeg // burdig, təkuğ, bizuğ* (Qax). Saitlə bitənlərdə I şəxs təkdə; Məs: *burdiyəm*;
 9. Sıra saylarında: *altıncı, qırxıncı, otuzıncı // otuzıncı* (Qax), *onuncı* (Zaq.-Bəh.);
 10. Saitlə bitən söz keçmişə aid xəbərlik kateqoriyası bildirdikdə: *burdeydim, ordeydim, otağdeydim* (Bal., Şə., Zaq.-Qım);
 11. Məsədlərdə: *almeg, yazmeg* (Bal.), *tikmağ, yimağ, gəлмаğ* (Şə, Zaq., Qax);
 12. Əmr şəklinin I və II şəxs tək və cəmində: *oyniyim, oyniyağ, oynaginən, oyniyün, qōlīm, qōliyəg* (Bal., Qax), *alginən, qōliyuz // qōliyun* (Bal., Şə, Muğ.), *saxliyim, saxliyəx, saxliyin, oxiyim, oxiyax, oxiyin* (Qax – Göyn.) *qulim* “gülüm”, *qūləx', qulin* (Qax-İ.Su)| *almiyim, almaginən, almiyəg, almiyun* (Bal., Qax), *saxlamiyim, saxlamiyax, saxlamiyin* (Zaq.-Aş.T.), *oximiyim, oximiyax, oximiyin* (Şə.);
 13. Nəqli keçmişdə I, II şəxslərin tək və cəmində, III şəxs təkində; məs: *saxlımışəm, saxlamışən, saxlamışıx, saxlamışız, saxlamamışəm, saxlamamışən, saxlamamışıx, saxlamamışız, başdiyif // başdıb, başdamiyif // başdamıb* (Bal.);
 14. Şühədi keçmişdə I, II şəxslərin cəmi və III şəxsin təkində: *yıdız, gəldız, dedız* (bütün şivələrdə), *dıdız* (Qax-Gül., Zaq.-Qım.), *gəldox, yedux*,

gəldux, yidiŭz, didiŭz, gəlmədux, dimədiŭz, oxidi, dondi, yazdi, başdadi (Bal.);

15. İndiki zamanın I, II, III şəxsin tək və cəmində: *oxuyirəm, oxuyirsən, oxuyir, oxuyirix, oxuyırsız, oxuyir, oxumirəm, oxumirsən, oxumir, oxumirix, oxumirsiz, oxumir* (Zaq.- Bəh, Qan.), *oxuyiyəm, oxuyiysən, oxuyiy, oxuyiyix, oxuyiysiz, oxuyiy* (Qax-Lək., Zər., İ.Su), *diyirux, diyirsınız* (Şə.-Gil., Yux.), *diyirsuŭz* (Şə., Zaq.), *deyirix, deyisiz, demirix, demisiz* (Zaq., Qax), *oyniyədəm, oyniyəsən, oyniyədi, oyniyəduğ, oyniyəsüz, oyniyədi* (Qax), *oynirəm, oynirsən, oynir, oynirix, oynirsüz, oynir* (Qax, Bal., Şə.). Bu xüsusiyyət Göynük şivəsində də öz əksini tapır. Bu xüsusiyyət həm müstəqil formada, həm də indiki zaman şəkilçisindən sonra şəxs sonluqları artırılarkən göstərir: *gəlir – gəliy, alır – alıy, görür – görüy, alıram – alıyəm, bilirəm – biliyəm* və s. bu kimi sözlərdə *-ir⁴* şəkilçisi *-iy* şəkilçisi ilə əvəz olunmuşdur [3, 12];
16. Qəti gələcək zamanın bütün şəxslərində: *alacegəm, alacegsən, alaceg, alacəjk // alacöük, alacegsüz, alaceglər* (Bal.), *gidəcağam, gidəcağsan, gidəcağ, gidəcöuğ, gidəcağsuz, gidəcağ(lar)* (Qax), *diyacağam, diyacaxsan, diyacax, diyacağix, diyacaxsız, diyacax(lar)* (Zaq.-Bəh.), *sürüyəcəğam, sürüyəcəxsan, sürüyəcəx, sürüyəcəoux, sürüyəcəxsisiz, sürüyəcəx* (Qax – İ.Su), *olciyəm, olcix'sən, olcix'di, olciyix', olcix'suz, olcix'lər* (Şə.);
17. Saitlə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zamanda hər üç şəxsdə: *oyniyərəm, oyniyərsən, oyniyər* (Qax, Bal., Şə.), *oyniyəruğ, oyniyərsüz* (Şə.), *oyniyərux, oyniyərsınız* (Şə.- Gül.).

Samitlə bitən feillərdə qeyri-qəti gələcək zamanda I, bəzən də II şəxsin cəmində: *gidəruux, gidməruux* (Qax), *gellix, gelmənix* (Qax-İ.Su), *gəllux, gəlməruux* (Qax - Qum.), *diyərux, diyərsiz* (Qax, Zaq.). Qaxın Ləkit kənd şivəsində samitlə bitən feillərdə hər üç şəxsin tək və cəmində də ahəngin pozulduğunu görmək mümkündür; Məs.: *qorərəm, qorərsəri, qorər, qorərux, qorərsiz, qorər*;

18. Uzaq keçmiş və ya bitməmiş keçmiş zamanda I, II şəxsin cəmi və III şəxsin tək, cəmində: *gidmişdux, gidətduğ* (Qax), *gelmişdux* (Qax – İ.Su), *gəlmışdix, gəlmışdiŭz, gəlirdix, gəlirdin,ız* (Şə.), *almışdig, alırdig, almışdi, alırdi* (Bal.);
19. Qəti gələcək keçmiş zaman üzrə I, II, III şəxslərin tək və ya cəmində: *alacegdim, alacegdün, alacegdi, alacegdig // alacegduğ, alacekduz, alacegdi* (Bal.), *gidəcağdim, gidəcağdun, gidəcağdi, gidəcağduğ, gidəcağduz, gidəcağdi* (Qax), *saxlıyaceydim, saxlıyaceydin, saxlıyaceydi, saxlıyacedix, saxtıyacedın, ız, saxlıyaceydi* (Zaq.- Qım., Muğ., Çob.), *gəlcağdım gəlcağdın, gəlcağdi', gəlcağdix, gəlcağdiŭz, gəlcağdılar* (Şə.);
20. Qeyri-qəti gələcək keçmiş zaman üzrə samitlə bitən feillərdə I, II

şəxslərin cəmi, III şəxsin təkində: *tükərdüğ* (Qax), *gələrdix // gələrdux* (Şə.), *gələrdüz* (Şə.), *götürərdix, götürərdiniz* (Zaq. Qax), *yazardı, alardı, almazdı* (Bal.).

Saitlə bitən feillərdə bütün şəxslər üzrə: *başdiyərdim, başdiyərdün, başdiyərđi, başdiyərdüz, başdiyərđi* (Şə., Bal.), *başdiyərđig* (Bal.), *başdiyərđüğ* (Qax, Şə.), *saxliyərdim, saxliyərđin, saxliyərđi, saxliyərđik, saxliyərđüz, saxliyərđi* (Zaq.- Bəh.);

21. Arzu şəklində gələcək zamanda baş verəcək proses saitlə bitən təsdiq feillərlə I, II şəxslərin cəmi, inkarı, həmçinin bütün şəxslər üzrə saitlə bitən feillərlə əlaqələndikdə: *aleğ* (Bal.) *tükax* (Qax), *diyax* (Zaq. Qax), *gəłax, gələsınız* (Şə. – Gil.), *gələsiüz* (Naxş.- Pir.), *diyax* (Ord., Təb.), *almiyəm, almiyasan, almiyə, almiyəğ, almiyəsüz, almiyələr* (Qax, Bal.) *başdiyəm, başdiyəsən, başdiyə, başdiyeg, başdiyəsüz, başdiyələr, oxuyəm, oxuyəsən, oxuyəm, oxumiyəm, oxumiyəsən, oxumiyə, oxumiyax, oxumiyasız, oxumiyələr* (Zaq.-Aş.T, Qax – Qıp.);

22. Arzu şəkli ilə bütün şəxslər üzrə proses keçmiş əks etdirdikdə: *aleydim, aleydün, aleydi, aleydüz, aleydilər* (Bal., Qax), *aleydig // aleydüğ* (Bal.), *aleyduğ* (Qax, Şə.), *aleyduz* (Şə.), *aleydım, aleydin,, aleydi; aleydix, aleydin,ız, aleydilər;*

23. Lazım şəkli üzrə gələcək zamana aid olan proses I, II şəxslərin cəmində: *gələsiyix, gələsisınız* (Şə.- Gənc.), *diyəsiyix, dəmiyəsiyix* (Zaq.);

24. Vacib şəkli üzrə gələcək və keçmiş zamana aid olan proses bütün şəxslərdə: *yazmalıyəm, yazmalisan, yazmalidu, yazmalıyuğ, yazlmalidu, yazmalıydım, yazmalıydun, yazmalıydi, yazmalıyduğ, yazmalıyduz, yazmalıydi* (Qax).

Şəki və Zaqatala-Qax şivələrində isə vacib şəkli üzrə I, II şəxslərin cəmində; *diməliyix, diməlisüz, oxumalıydux, oxumalıydüz* (Şə., Zaq.);

25. Şərt şəklində proses gələcəyi əks etdirdikdə I və II şəxs cəmdə keçmiş zamanın bütün şəxslərində: *alseğ* (B.), *disax, disaüz // disəüz* (Zaq., Qax, Şə.), *qalseydım, qalseydün, qalseydi, qalseydüz, qalseydlər, qalseyüg // qalseydig* (Bal.), *qalsevduğ* (Qax, Şə.), *alseydim, alseydin, alseydi, alseydüz, alsevduər* (Şə.-Dod; Zaq., Qax), *alseydux* (Zaq.,Qax), *alseydox* (Şək.), *alseydux* (Şə.- Göy);

26. Feilin bacarıq şəklində iş şühudi keçmiş, nəqli keçmiş, indiki, qəti və qeyri-qəti gələcəyə aid olduqda inkar feillərinin I, II, III şəxs tək və cəmində (*oxuyə biliyi, görə bilmiyi* (Zaq. – Bəh.), *geimiyəsiydi, baxmiysiydi* (Oğ.);

27. Feili isimlərdə: *yazi, qorxi, çalğı* (Bal., Zaq., Muğ., Qax);

28. Feili sifətlərdə: *oxumali, ağriyən, oxuyən, oyniyəsi* (Bal., Şə.), *olaceh* (Bal.), *gələcax* (Qax);

29. Feili bağlamalarda: *başdiyif* (Bal., Qax), *alani, oxiyani* (Bal., Qax),

oxiyincən (Bal., Şə.), *oxiyəndə* (Şə.), *oxiyənnən sōra* (Bal., Şə.), *oyniyitdi*, *almiyitdi*, *durmiyitdi* (Şə.), *yumiyitdi* (Şə.-Baz.), *getdixda*, *yedtxda* (Şə., Zaq.), *getdixca* (Ş., Zaq.- Qım.), *istadikdə*, *yazubəni*, *alubəni*, *qurubani* (Zaq.-Aş.T.), *aparubən* (Qax).

Ahəngin pozulmasına bəzi hallarda uyğur, çuvaş və xakas dillərində də təsadüf edilir. Uyğur dilində bir qayda olaraq yiyəlik təsirlik, çıxışlıq hal şəkilçiləri və şəxs şəkilçiləri (*mən, sən, slə (r), miz*) sözün ahənginə tabe olmayaraq hər yerdə bir şəkildə (yiyəlik hal), *-ni* (təsirlik hal), *-dın, -tin* (çıkışlıq hal) ifadə olunur. Məs.: *baynin, bayni, baydin, alimən, alimiz, alisən, alislə(r)* [4, 116-117]; Çuvaş dilində: *yultaşsem* “yoldaşlar”, *ıvalesen* “onun oğulları”; xakas dilində: *parir* “varır”, *oynir, pastim* “başlaram”, *tastir* “atar”, *sağir* “gözlər”, *uzir* “yatar” [2, 125-131].

Şimal ləhcəsi dialektlərinin şivə qruplarında öz əksini tapan bu kimi fonetik xüsusiyyətlərin qıpçaq dil elementləri ilə müqayisəli verilməsi oğuz dil elementləri ilə paralel qıpçaq dil elementlərinin də geniş yayıldığını bir daha sübut edir.

Nəticə və elmi yenilik. Tədqiqatın yekunu olaraq əldə etdiyimiz nəticələri belə qruplaşdırma bilərik:

1) Azərbaycan dilinin şimal qrupu dialektlərində assimilyasiyanın iki növünə (irəli və geri) daha çox rast gəlinir. Bunları yarımçıq və tam assimilyasiya olaraq iki yerə bölmək olar. Şimal dialektlərində assimilyasiyanın bütün bu formalarına rast gəldiyimiz halda qıpçaq dillərində assimilyasiyanın tam geri və yarımçıq geri assimilyasiya formalarına çox rast gəlinir.

2) Dissimilyasiyanın müxtəlif formalarına həm Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində, həm də ümumi türk dillərində çox rast gəlmək olar. Bu da türk dillərinin dialektlərə təsirindən irəli gəlir. Ümumiyyətlə, dissimilyasiya hadisəsinə bir çox türk dillərində rast gəlinsə də, qıpçaq qrupu türk dillərində, demək olar ki, rast gəlmək olmur.

3) Ədəbi dilə yaxın olan bir çox dialektlərdə ahəng qanunu gözlənilmədiyi halda, bir çox dialektlərdə ahəng qanununun pozulması halları ilə də qarşılaşırıq. Qıpçaq dillərinin dialektlərimizə daha çox təsir etdiyini nəzərə aldıqda bu türk dillərində də ahəng qanununun tez-tez pozulmasına rast gəlmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. – Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, - 1968.-275 s.
2. Karşılaştırmalı türk lehçeleri sözlüğü: [2 cildə]. – Ankara: c. 1. -1992. - 1009 s.
3. Vaqifqızı L. Şəki folklor örnəkləri. – Bakı: Elm və təhsil, II kitab. – 2014. - 408 s.
4. Баскаков Н.А. К классификации диалектов современного уйгурского языка. // Вопросы тюркологии. - Баку: Элм, - 1971. - 236 с.
5. Батманов И.А. Современный киргизский язык: I. Фонетика– Фрунзе: - 1963. - 166 с.

6. Сегертян Э.В. Ассимиляция и диссимиляция в южных тюркских языках: Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. – Москва: Акад. Наук СССР, - ч. 1. -1955. - 336 с.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları – Bakı: Şərq-Qərb, - 2008. - 416 s.
8. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва: - 1948.
9. Fətхullova K.S. Tatarca söyləşik. Davayte qovorit po-tatarski - Kazan: Tatarıstan kitap nəşriyyatı, - 2012. – 309 s.

**ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ И ПРОЯВЛЕНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВ
В СЕВЕРНЫХ ДИАЛЕКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
И В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ КЫПЧАКСКОЙ ГРУППЫ**

Кенюль И. САМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Ожидание закона гармонии в говорах и диалектах азербайджанского языка несколько слабее, чем в нашем литературном языке. Ожидания от этого закона также различаются в разных областях. В связи с этим наши диалекты делятся на 3 части. Диалекты, в которых гармонический закон сильно нарушен, относительно мало и редко нарушается. Северные диалекты относятся к диалектам, в которых часто нарушается закон гармонии.

В то же время фонетические явления проявляются больше в диалектах, чем в литературном языке. Причина этого в том, что в диалектах больше используются устные формы речи и бытовой стиль. В качестве основной причины можно указать на миграцию многих тюркоязычных народов (например, кыпчаков) в Азербайджан и ее влияние на речь в разных районах. В статье говорится о развитии указанных фонетических явлений и законов в северных говорах и правилах их формирования.

Ключевые слова: диалекты, фонетические явления, фонетические законы, тон голоса, устная речь, азербайджанский язык, кыпчакский язык

**PHONETIC PHENOMENA AND MANIFESTATION OF LAWS
IN THE NORTHERN DIALECTS OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE
AND IN THE TURKISH LANGUAGES OF THE KIPCHAK GROUP**

Konul İ. SEMEDOVA

SUMMARY

The expectation of the law of harmony in the dialects and dialects of the Azerbaijani language is somewhat weaker than in our literary language. The expectation of this law is also different in different areas. In this regard, our dialects are divided into 3 parts. Dialects in which the harmonic law is highly violated, relatively little violated, and rarely violated. Northern dialects belong to dialects in which the law of harmony is often violated.

At the same time, phonetic phenomena show themselves more in dialects than in literary language. The reason for this is that dialects use more oral forms of speech and household style. As the main reason, we can point to the migration of many Turkic-

speaking peoples (for example, Kipchaks) to Azerbaijan and its influence on the speech in different areas. The article talks about the development of the said phonetic phenomena and laws in northern dialects and the rules by which they are formed.

Keywords: dialects, phonetic phenomena, phonetic laws, tone of voice, oral speech, Azerbaijani language, Kipchak language

Rayon və kənd adlarının ixtisarı

Şimal rayonları:

Şəki - Şə.,
Zaqatala - Zaq.,
Balakən - Bal.,
Oğuz – Oğ.,
İsmayılı - İsm..

Digər rayonlar:

Göyçay – Göy.,
Ordubad – Ord.,
Şərur – Şər.,
Qazax – Qaz.,
Qarabağ – Qar.

Kəndlər:

Oxud – Ox.,
Güllük - Gül.,
Qıpçaq - Qıp.,
Ləkit - Lək.,
Zərnə - Zər.,
Aşağı Tala - Aş. T.,
Bazar - Baz.,
Bəhmədli - Bəh.,
Çobankol - Çob.,
Göyəm - G.,
Göynük – Göyn.,
Qazmalar- Qaz.,
Qandax- Qan.,
Qımır - Qım.,
Muğanlı – Muğ.
İlisu-İ.Su

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ**UOT 821.111****RİÇARD OLDİNQTONUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏNİN
ACI HƏQİQƏTLƏRİ****Sevil Ə.MƏMMƏDOVA***

XX əsr ingilis ədəbiyyatı özünəməxsus əsərləri ilə digər dövrlərin ədəbiyyatından fərqlənir. Bu dövrün ədəbiyyatı daha çox müharibə və onun fəsadları, burjuaziya cəmiyyətinin iç üzünün açıq şəkildə göstərilməsi, insanlarda olan mənfi xüsusiyyətlərin üzə çıxarılması xüsusi yer tutur. Hər iki dünya müharibəsinin bu dövrə təsadüf etməsi Riçard Oldinqtonun əsərlərinin əsas mövzusunə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Tədqiqatın mövzusunə Riçard Oldinqtonun əsərlərinin əsas mövzu və ideyasının təhlili təşkil edir. Digər bir tərəfdən isə yazıçının “Müharibə obrazları” şeir toplusu, “Qəhrəmanın ölümü”, “Polkovnikin qızı”, “Bütün insanlar düşməndir” əsərlərinin təhlili və yazıçının bu əsərlərdə irəli sürdüyü yazıçı intellektiyasının əsas aspektləri müəyyənləşmişdir.

Eyni zamanda ədibin avtobiografik xarakter daşıyan əsərləri nəzərdən keçirilmiş və yazıçının həyatda, müharibədə gördüyü hadisələrin, tanıdığı insanların və əsgərlərin təsvirini personajlar vasitəsilə əks etdirdiyini əsərlərindən gətirilən nümunələr əsasında təhlili aparılmışdır.

Açar sözlər: ingilis ədəbiyyatı, Riçard Oldinqton, müharibə, insan, poema

Giriş. 1916-cı ildən başlayaraq Riçard Oldinqton Birinci Dünya müharibəsində ingilis komandanlığının tabeçiliyində vuruşmuşdur. Oldinqton hərbi xidməti sırası əsgər kimi başlamış, sonra Qərb cəbhəsində ingilis ordusunda zabit kimi Birinci Dünya müharibəsində iştirak etmişdir.

Riçard Oldinqtonun iştirak etdiyi Birinci Dünya müharibəsi onun dünyagörüşünü tamamilə dəyişdirmişdir. Müharibə onun sonrakı yaradıcılığında acı kədər və etibarsızlıq izləri buraxmışdır.

Oldinqtonun “Müharibə obrazları” (Images of War) şeirlər kitabı ingilisdilli poeziyada ən yaxşı əsərlərdən biri hesab olunur. Riçard Oldinqtonun yaradıcılıq sahəsi də müharibədən sonra nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyiş-

* *Azərbaycan Texniki Universitetinin baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru; sevil.mammadova84@gmail.com; ORCID İD: 0009-0004-0730-7256*

mişdi. Yazıçı daha çox öz yaradıcılığında nəsrə üstünlük verirdi. Oldinqtonun məşhur əsərləri “Qəhrəmanın ölümü” və “Bütün insanlar düşməndir” romanları və militarizm haqqında olan hekayələri müharibədən sonrakı dövrdə yaranmışdır. Riçard Oldinqton bu əsərləri patriotizm məfhumunun yanlış istiqamətdə işləndiyini, aristokratik dairənin əxlaq düşkünlüyünü və dekadent təfəkkürünə məxsus tüfeyli həyat sürən sinifləri açıq şəkildə ifşa etmişdir. Sonralar bu siniflərə məxsus aristokratik dairə nümayəndələri faşizmin quluna çevrilmiş və onlara hər işində dəstək olmuşlar.

Riçard Oldinqton həm dünya, həm də ingilis ədəbiyyatında müharibəni pisləyən əsərləri ilə tanınır. Oldinqton müharibənin törətdiyi qarşısı alınmaz zərərləri çox açıq şəkildə göstərir. Oldinqtonun müharibəyə olan bu nifrəti onun I Dünya müharibəsində iştirakı ilə əlaqədardır. Oldinqtonun müharibədə gördüyü vəhşilikləri, insan qətliaamlarını, müharibənin törətdiyi zərərləri öz əsərlərində çox açıq şəkildə tərənnüm etmişdir. “Qəhrəmanın ölümü”, “Polkovnikin qızı”, “Bütün insanlar düşməndir” və s. kimi əsərləri müharibə mövzusunda həsr olunmuşdur. Yazıçının əsərləri müxtəlif aspektlərdən təhlil edilsə də bu tədqiqatda həmin əsərlər müharibə mövzusu obyektindən təhlilə cəlb edilmişdir. Bu da mövzunun aktuallığını təşkil edir. Bu romanlar Oldinqtonun əsərlərinə xas olan qəmgin motivlərlə zəngindir. Oldinqtonun bu mövzuda yazdığı əsərləri oxucuda müharibəyə qarşı böyük nifrət hissi oyadır.

Riçard Oldinqton müharibənin başlanmasına səbəb olanlara qarşı mübarizə aparılmasını çox vacib hesab edir. Yazıçı əsərlərində Britaniyanın təcavüzkar siyasətini pisləyir və bir xalqın digər bir xalqa qarşı yürütdüyü təcavüzkar siyasəti qəbul edə bilmir. Ədib bütün insanların azad, təhlükəsiz şəraitdə yaşamasını çox vacib hesab edir. Müharibəni Oldinqton bütün dünyanı alt-üst edən qarabasma adlandırır. Onun iştirak etdiyi I Dünya müharibəsində gördükləri, yaşadığı çətinliklər, gözünün qarşısında ölənlər günahsız insanlar, müharibənin dağıtdığı təbiət onda çox dərin kədərli izlər buraxır.

Bu tədqiqatımızın əsas məqsədi ədibin yaradıcılığında müharibə mövzusunun əhatə edən yaradıcılıq nümunələrini bir araya gətirib təhlil obyektinə çevirməkdir.

Riçard Oldinqtonun bədii nəsr və əsərlərdəki problemlərin geniş müstəvidə təhlili bir sıra ciddi elmi yeniliklərlə səciyyələnir.

- “Qəhrəmanın ölümü”, “Polkovnikin qızı”, “Bütün insanlar düşməndir” romanlarının ümumi aspektləri konkret nümunələr əsasında fətləşdirilmişdir;

- “Müharibə obrazları” və başqa bu kimi əsərlərin müharibənin yaratdığı problemlərin bədii təsviri təhlilə gətirilmişdir;

Riçard Oldinqton əsərlərinin qəhrəmanları vasitəsilə müharibədə

yaşadıqlarını müxtəlif yollarla təsvir edir. Bu qəhrəmanların müharibədən əvvəlki və sonrakı həyatlarında olan ziddiyyətləri oxucuya müxtəlif üslublarla çatdıran yazıçı, müharibəyə nifrəti daha da çoxaldır. Eyni zamanda müharibəni cəmiyyətin ən böyük bəlası adlandırır. Oldinqton əsərlərində burjua cəmiyyətinin icad etdiyi müharibə gerçəkliklərini qəbul etmir. O, bu gerçəkliklərin insanları yanıltmaq məqsədi güddüyünü söyləyir. Ədib əsərlərində Britaniya hakimiyyətinin bütün eybəcərliklərini ifşa edir. Bu hakimiyyət azad fikirli insanların səsini boğmaqla məşğuldur. Hər iki dünya müharibəsi Britaniya iqtisadiyyatına çox böyük zərbə vurdu. Məhz, Oldinqton da bu zərbələrdən yenə ingilis xalqının çox böyük əziyyət çəkdiyini vurğulayırdı. Kütləvi insan qətliaları da hökumətə və xalqa dəyən ən böyük zərbələrdən biridir.

Riçard Oldinqton “Müharibə obrazları” (Images of War) əsərində də müharibə, onun yaratdığı çətinliklər haqqında geniş şərh verir. Bu əsər bir çox ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bir çox ədəbiyyatşünaslar bu əsəri müharibə haqqında yazılan ən yaxşı əsərlərdən biri kimi dəyərləndirmişlər [4, 67].

Riçard Oldinqtonla yanaşı həmin dövrdə yaşayan bir çox yazıçılar elmi-texniki tərəqqinin müsbət cəhətlərini göstərməklə yanaşı mənfi cəhətlərini çox aydın şəkildə ifadə etmişlər. Bu yazıçılar texnikanın belə inkişafının müharibəyə təsirindən də yan keçmədiyini söyləyirlər. Dövlətlərin bir-birinə güc nümayişinin də qəbul edilməz olduğunu Oldinqton dəfələrlə əsərlərində söyləmişdir. İşğalçı dövlətlərin koloniya yaradaraq başqa millətləri öz tabeçiliyində saxlamaq qəbul edilməzdir. Heç bir dövlətin siyasəti zorakılıq əsasında qurulmamalıdır. Riçard Oldinqton zorakılığın bütün bəşəriyyətin ən böyük qlobal problemlərindən biri olduğunu söyləmişdir. Oldinqton problemlərin zorakılıqla deyil, dinc, sivil yollarla həll edilməsini çox vacib amil hesab edir.

Riçard Oldinqtonun müharibəyə qarşı fikirləri. Riçard Oldinqtonun dünyagörüşü, idealları, insanlara, cəmiyyətə münasibəti yazıçının nəsr əsərlərində öz əksini tapmışdır. Ədibin bir çox əsərləri avtobioqrafik xarakter daşıyır. Yazıçı həyatda, müharibədə gördüyü hadisələri, tanıdığı insanları və əsgərlərin əksini bir çox personajlar vasitəsilə əks etmişdir ki, biz də bunu onun əsərlərində açıq şəkildə görə bilərik.

Riçard Oldinqtonun “İnsan” məfhumuna baxışı da qeyri-adidir. Bu baxışı başqa yazıçıların yaradıcılığında görmək qeyri-mümkündür. Ədibin “İnsan” məfhumuna yanaşması öz səmimiyyəti ilə çox fərqlənir. 40-cı illərin ortalarında Riçard Oldinqton Amerika Birləşmiş Ştatlarına gedir və orada bioqrafialar yazmağa başlayır. Bu dövr II Dünya müharibəsinin başladığı zamanı əhatə edir. Oldinqton “Vellinqtonun Həyatı” (Life of Wellington) adlı bioqrafia yazır. Bu bioqrafia ilə Oldinqton 1946-cı ildə “The Fait

Black Memorial Prize” mükafatına layiq görülür. Bu mükafat Oldinqtonun yaradıcılığında çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. “Oldinqtonun yaradıcılığında avtobiografik əsərlər mühüm yer tutur” [6].

Riçard Oldinqtonun “Ərəbistanlı Lourens” haqqında ifşaedici kitabı ona qarşı İngiltərədə və İngiltərə hakimiyyətində “düşmən dəstəsi” yaratmışdı. Oldinqton əsərinin qəhrəmanı Ərəbistanlı Lourensi İngiltərənin “qurucu” hakimiyyətinin ikonası adlandırır. Oldinqtonun “Ərəbistanlı Lourens” əsərini “milliyətçilər” və militaristlər çox pis səviyyədə qarşıladılar. Onlar Oldinqtonu vətəni İngiltərənin adətlərini, insanların yaşam tərzini və dövlət siyasətini pislədiyini əsas gətirərək ondan İngiltərədən uzaq durmağı tələb etdilər. Militarist ideyaları ilə “çalınan barabanlar”a səs verməyən Riçard Oldinqton hər zaman öz ideallarının tərəfində dururdu. Militaristlər Oldinqtonun səsini boğa bilmədilər. Oldinqton ömrünün sonunadək dünyada mövcud olan bütün “qaniçən” imperiyalara, militaristlərə, onlara dəstək olanlara və koloniya tərəfdarlarına qarşı açıq şəkildə mübarizə aparırdı. Oldinqton hər zaman militarizm ideyalarının İngiltərəyə qarşısızalmaz zərərlər vurduğunu söyləmişdir.

Ömrünün sonuna yaxın Oldinqton Avropaya köçür və Fransada yaşayır. Onun əsərləri ədəbiyyatşünasların diqqətindən heç zaman yayınmamış və ciddi tədqiq olunmuşdur. Oldinqtonun erkən imajist şeirləri də XX əsr ingilis ədəbiyyatında çox mühüm yer tutur. Riçard Oldinqton demokratik ideyaları dəstəklədiyi və dünyada mövcud olan bəzi imperiyaların riyakarlığını ifşa etdiyi üçün Britaniya imperiyası yazıçıya qarşı düşmən mövqeyində idi.

Ellinizm həm Riçard Oldinqtonun, həm də XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəli ingilis mədəniyyətinin və incəsənətinin bəzi təmsilçilərinin yaradıcılığında və dünyagörüşündə mühüm rol oynayır. Oldinqton əsərlərində antik dövrdəki ahəngdarlığı və gözəlliyi burjua cəmiyyətindəki utilitarizm və eybəcərlikləri qarşı-qarşıya qoyur və müqayisə edir. Bu müqayisə onun ahəngdar gözəlliyə olan böyük və hüdudsuz istəyidir. Riçard Oldinqton öz əsərlərində abstrakt, reallıqdan təcrid olunmuş, ideal gözəlliyin yaradılışına meyilliliyin qabarıq şəkildə təsvirini vermişdir.

Riçard Oldinqtonun erkən şeirlər toplusu “Obrazlar“ (Images) adlanır. Oldinqton bu şeirlər toplusunu 1915-ci ildə çap etdirmişdir. Onun ilk şeirlərinin motivi insanın tənhalığı, qəddar və yad dünyada özünü gücsüz hiss etməsi, onun sakitlik gətirən ölüm obrazına müraciətindən ibarətdir. Müasir şəhər həyatı, öz natəmizliyi və çirkabı, qulaqbatıran səs-küyü ilə şairi yorur. O, hər yerdə yorğun, soyuq və özünə qapanmış sifətlər görür. Belə bir həyata qarşı olaraq, qədim yunan mədəniyyəti və mifologiyası ilə assosasiya olunan istiqanlı və təbiətə yaxın obrazları qoyurdu. Onun şeirlər toplusundakı şeirlər belə obrazlara həsr olunub.

1919-cu ildə Riçard Oldinqtonun “Müharibə obrazları” (Images of War) adlı şeirlər külliyatı çap olunur [4,32] “O, 1919-cu ildə ikicildlik şeirlər kitabı dərc etdirdi (“Müharibə obrazları” və “Arzu şəkilləri”). Bu kitab toplusu müharibə dövründə olduğu üç il ərzində yazdığı şeirlərdən ibarət idi” [5]. Bu şeirlər onun müharibə təəssüratlarına həsr olunub. Ümumiyyətlə, Riçard Oldinqtonun əsərlərində müharibə dövründə yaşamış insanın acı həyatı və torpağın gözəlliyini məhv edən acımasız müharibənin mənasızlığı özünü qabarıq şəkildə əks etdirir.

1925-ci ildə Riçard Oldinqtonun “Meşədə axmaq” (A Fool in the Forest) adlı böyük əsəri işıq üzünə görünür. Bu əsərin adını Oldinqton böyük ingilis dramaturqu Vilyam Şekspirin “Xoşunuza gəlirmi?” adlı komediyasının personajlarının birinin sözündən götürmüşdür. Bu şeirlərdə yazıçı müdrik və insanpərvər axmağa – hər zaman düz danışan, sözü üzə deyən, doğru, düzgün yaşamağı həyatda hər şeydən üstün tutan axmağı tapmağa can atır. O, bu axmağı tapmadıqda bu rolu öz üzərinə götürür. “Meşədə axmaq” əsərində müasir dünyanın disharmoniyasına qarşı duran antik obrazlar mühüm yer tutur. Bu dünyada hər yerdə yalan və riyakarlıq hökmranlıq edir. Bu müasir dünyada gözəllik, mənəviyyət və harmoniya yoxa çıxıb. Riçard Oldinqton bu əsərdə aşağıdakı sözləri işlədir: “Texnika incəsənəti udub. Bizim şairlərimiz jurnalist, məktəb müəllimləri və ya məmur olublar. Hər şey pulla satılır və bu dövətdə hər şeyi pulla satın almaq olar. Gözəl Yelena varlı və eybəcər Quqenqeyma ərə gedib. Mənəviyyətsiz Arlek bank müdiri olub. Fabriklərdən şəhərin üstünə qalxan qara, çirkli duman “bank not”ların bəyaz buluduna çevrilir. Səmada oturan “Tacir Tanrı” ordunun qurtuluş himnini pianinoda ifa edir. Mələklər tanklarda oturub” [3,32]. “Meşədə axmaq” əsərinin sonunda kabus kimi müharibə mənzərələri təsvir olunur.

“Qəhrəmanın ölümü” əsərində sosial mühitin inikası və əsərin psixoloji təhlili. XX əsr dünya tarixində çox mühüm hadisələri ilə yadda qalır. XX əsr dünya ədəbiyyatı da özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. XX əsrdə baş verən iki dünya müharibəsi ədəbiyyatdan da təsirsiz ötüşmədi. XX əsrdə yaşayan dünya yazıçılarının əsərlərinin aparıcı mövzusu müharibə və onun iç üzünün əksi idi. Riçard Oldinqtonun “Qəhrəmanın ölümü” əsəri XX əsrdə yazıldığından həmin dövrü analiz etmək çox mühümdür. İlk dəfə böyük romantizm hərəkatının əsaslı şəkildə vurğuladığı tək dünya ədəbi prosesinin özünəxas inkişaf və ümumi qanunauyğunluqlara tabe olması ədəbiyyatın praktikasında və onu öyrənən elmin sonrakı inkişaf mərhələlərində də təsdiqini tapdı. Çağdaş dünya ədəbiyyatının tarixi yolunun: antik dövr – orta əsrlər – intibah dövrü – maarifçilik epoxası – XIX əsr və XX əsr ədəbiyyatları sxemi üzrə hərtərəfli tədqiq və ehtiva olunması təcrübəsi irəli gəldi, o sıradan milli ədəbiyyatların da ümumən bu kontekst daxilində araşdırılması üçün metodoloji zəmin rolunu oynadı. Hər bir milli ədəbiyyat dünya

ədəbiyyatı axarına öz kökləri, tarixi təcrübəsi, estetik bazası ilə gəldiyindən lokal yanaşmada bəzən ümumi qanunauyğunluqları görmək, aşkara çıxarmaq da çətin olur. Son halda bu heç də milli ədəbiyyatın xeyrinə olmur. Məxsusən yaxın keçmişin – XX əsr ədəbiyyatının tarixi taleyi bunu bizə deyir.

XX əsr xronoloji olaraq 1901-ci ildən başlanır, 2000-ci ildə başa çatır. Tarixi-tipoloji mənada, yəni bəşər həyatında, cəmiyyət, mədəniyyət, ədəbiyyat və sənətdə kəsb etdiyi mənə baxımından əsrin sərhədləri heç də həmişə xronoloji hədudlarla üst-üstə düşmür. Elmi-publisistik ədəbiyyatda XX yüzilliyin 1914-1919-cu il I Dünya müharibəsi ilə bəşər tarixinə qəti şəkildə daxil olduğu, xronoloji əsrin sonuna doğru, 1990-cı illərdə isə artıq başa çatdığı fikri daha çox səslənir. Doğrudur, məhz tarixi-tipoloji baxımdan XX əsri hazırlayan bir çox problemlərin kökü, o sıradan sənət və mədəniyyət inkişafında XIX əsrin ikinci yarısına gedib çıxır və bu XX yüzilliyin öz içindən daha aşkar görünür, şərh olunur. Məsələn, prozada Dostoyevski, Tolstoy, poeziyada Rembo, Mallarme, ümumən sənətdə modernist cərəyanlar, fəlsəfədə Şopenhauer, Kyerkeqor, Nitsşe və başqalarının bu və ya digər cəhətdən XX əsrlə bağlılığı məsələləri geniş öyrənilmişdir. Eləcə də son hədudlar: həyatda, ictimai fikirdə, sənət və fəlsəfədə XX əsrin son təzahürü hesab olunan postmodern bəzilərinin fikrincə, 1990-cı illərdə artıq yerini gələcəkdən gələn, hələ səciyyəsi qeyri-müəyyən hadisələrə tərk etmiş, bəzilərinin qənaətinə görə isə postmoderninin son sərhədləri hələ görünmür; bu halda XX yüzilliyin tarixi rolu daha çox minilliklər arasında yeni dünya düzəninə keçid məqamında bitmiş olur. Belə ki, əsr boyu sənətdə və fəlsəfi ədəbiyyatda XX yüzilliyin Qərbin qürubunun bildiricisi kimi həm dəyərləndirilir, həm də qəbul edilir.

Baxmayaraq ki, əsrin səciyyəsi barədə fikirlər, müşahidələr, mülahizələr, hazır qənaət və öncəgörümlər elə ötən yüzillik boyu da az olmamış, bəlkə də digər zamanların özünüdərk ehtiraslarından daha da artıq olmuş, bununla belə tam müəyyən olmuş elmi mənzərədən danışmaq olmur və durulma prosesləri davam edir.

Birinci Dünya müharibəsindən çağdaş qlobalizə proseslərinə qədər ardıcıl baş verən dünya miqyaslı, planeti silkələyən hadisələrdir və tipoloji planda – elmdə, mədəniyyətdə, cəmiyyət həyatında, ədəbiyyat və sənətdə törətdiyi inqilablarla müşayiət olunur. Əsrin inqilabi xarakteri, eyni miqyasda dağıdıcı və törədicici tendensiyaları ehtiva etməsi, dünyanın sonu – bəşər missiyasının, cavabdehliyinin aydın şəkildə görülməsi, insanın həyatı, şüuru və davranışında durmadan davam tapan dəyişmə və çevrilmələr... - ədəbiyyat və sənətin də, bütövlükdə humanitar təfəkkürün də o sıradan sosioloji, psixoloji, kulturoloji, sənətsünaslıq, filoloji və bu kimi digər sahə araşdırmalarının da əsas predmetini təşkil edir. Fəlsəfi – estetik əhatə

məqamında, XX əsrin səciyyəsi bir qayda olaraq modernizm və postmodern epoxalarının ehtiva dairəsi, düşüncə tipi, ölçü və meyarları daxilində araşdırılır və müəyyən olunur.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərindən XX əsrin 30-cu illərinin ortalarına qədər bütöv bir mərhələ kimi götürsək, bu dövrün ədəbi nümunələrində milli ədəbiyyatın millət ideyası və romantizm hərəkatı çevrəsində inkişafından söhbət gedə bilər. Tip etibarilə bu, qeyd etdiyimiz kimi heç də XX əsr hadisəsi deyil, amma XX əsrdə bunun təzahür variantları mövcuddur: bir çox imperiyaların dağılması prosesində milli hərəkatlar və milli dövlətin yaranması; I Dünya müharibəsinin nəticəsi olaraq XX əsrin 10-20-ci illərində bunun rezonansını, əks-sədasını tapmaq olar. Bu halda həmin illərdən başlanan daha bir dalğa qeydə alınmalıdır.

Həm ingilis və həm də amerikan ədəbiyyatında müharibəyə dair yazılmış əsərlər digər ölkə ədəbiyyatlarında müharibə haqqında olan əsərlərə nisbətən fərqlənir. Hemiqveyin yaradıcılığında da müharibə mövzusu mühüm yer tutur. Belə ki, yazıçı Ernest Heminquey Birinci Dünya müharibəsində iştirak etdiyi üçün, onun 20-ci illər yaradıcılığının əsas mövzusu müharibə, “itirilmiş nəsəl”in taleyi təşkil edirdi. “Bizim zəmanəmizdə” (1925), “Qadınlarsız kişilər” (1927) hekayə kitabları, “Günəş doğur” (1926), “Əlvida silahlar!” (1929) romanları mühüm ictimai-siyasi və mənəvi-əxlaqi problemlərə, müharibənin insanlara vurduğu amansız yaraların təsvirinə həsr olunmuşdur [7,32].

Riçard Oldinqton həm dünya ədəbiyyatında, həm də ingilis ədəbiyyatında müharibəyə dair yazdığı əsərlər ilə tanınır. Riçard Oldinqton öz əsərlərində ingilis burjua cəmiyyətinin hakim dairələrinin iç üzünü ifşa etmiş, öz hüquqları uğrunda təkbaşına mübarizənin uğursuzluğunu göstərir. Bu romanlarda Oldinqtonun yaradıcılığına xas faciəvilik motivləri də nəzərə çarpır. Oldinqton əsərlərində günahsız insanların işğalçılara qarşı mübarizəsini təsvir və tərənnüm etmişdir.

Ümumiyyətlə, Riçard Oldinqtonun əsərlərində müharibə dövründə insanların kədərli həyatı, insan həyatını və ətraf mühitin gözəlliyini məhv edən dəhşətli müharibələrin mənasızlığı özünü qabarıq şəkildə göstərir. Oldinqtonun romanlarında və şeirlərində üst burjua təbəqəsinin icad etdiyi gerçəklikləri dərk etmək istəmir və bu dəhşətli gerçəklikdən qurtulmağı irəli sürür. Bu qurtuluşu Oldinqton yalnız sosial mübarizədə görür və sosial mübarizənin cəmiyyət üçün faydalı məfhum olduğunu söyləyir.

“Qəhrəmanın ölümü” romanı Riçard Oldinqtonun müharibəyə dair yazılmış əsərlərindən ən məşhurdur və yaradıcılığının zirvə nöqtəsini təşkil edir. “Qəhrəmanın ölümü” romanının baş qəhrəmanı Corc Uinterbornur. Corc Uinterborn burjua ailəsinə məxsusdur. Riçard Oldinqton bu əsərdə Corc Uinterbornun ailə üzvlərinin – atasının və anasının xarakterini təsvir

etməklə burjua cəmiyyətinin iç üzünü ortaya çıxarır. Burjua ailələrində uşaqlara və gənclərə verilən tərbiyənin cəmiyyət üçün necə yararsız və təhlükəli olduğunu bildirir. Ailədə münasibətlər kommersiya əsasında qurulmuşdur. Valideynlər öz uşaqlarının yalnız varlı bir insanla ailə həyatı qurmağına çox mühüm önəm verməklə yanaşı, həm də dəstəkləyir.

“Qəhrəmanın ölümü” romanının əsas süjet xətti müharibənin iç üzünün ifşası və burjuaziya cəmiyyətinin necə də yararsız üsullarla idarə olunmasıdır. Amma bu əsərdə müharibə mövzusu üstünlük təşkil edir. Müharibənin bütün dünyanı, bəşəriyyəti və insan həyatını necə də məhv edəcək dəhşətli məhfum olduğu bu əsərdə önə çəkilir. “Qəhrəmanın ölümü” romanını oxuyan oxucu sanki əsərdə baş verən hadisələrin şahidinə çevrilir. Əsərdə hadisələr çox qeyri-adi şəkildə təsvir olunmuşdur. Riçard Oldinqton “Qəhrəmanın ölümü” romanını öz qəhrəmanı – Corc Uinterbornun ölüm xəbərinin yayılması ilə başlayır. Əsərin birinci səhifəsində Birinci Dünya müharibəsinin sonunda olan döyüşlərin birində ölənlərin siyahısı dərc olunmuşdur. Tezliklə, müəllif Riçard Oldinqton bu ölümün özünəqəsd olduğunu göstərir və oxucuya sanki filmi sondan əvvələ canlandırır, qəhrəmanın bütün həyatını açıq-aydın təsvir edir. Riçard Oldinqtonun “Qəhrəmanın ölümü” romanının baş qəhrəmanı Corc Uinterborn I Dünya müharibəsində iştirak etmiş burjuaziya cəmiyyətinin nümayəndələrindən biridir və qərb ədəbiyyatında, həmçinin ingilis ədəbiyyatında belə gənclər “itirilmiş gənclər” adlandırılır [1, 35]. “Qəhrəmanın ölümü” romanını Riçard Oldinqton 1929-cu ildə yazmışdır. “Qəhrəmanın ölümü” romanı Riçard Oldinqtonun əsərlərinin içində xüsusi yer tutur. Riçard Oldinqton Birinci Dünya müharibəsindən əvvəl ədəbi fəaliyyətə yazıçı kimi başlamışdır. Riçard Oldinqtonun erkən ədəbi fəaliyyəti modernist-İmajizm cərəyanı ilə çox sıx bağlı idi. İmajizm cərəyanının nümayəndələri obraza, məzmununa tabe olmayan metaforaya üstünlük verirdilər. İmajizm cərəyanının nümayəndələri intuitivizm fəlsəfəsinə və fransız simvolizminə əsaslanaraq təbiəti tərənnüm edir, ani təəssüratların təcəssümünə çalışır, “saf”obraza, sərbəst şeirə aludəçilik göstərirdilər. İmajistlərin əsas məqsədi öz əsərlərində süquta uğrayan burjua cəmiyyətinin ifşasını göstərmək idi. İmajistlər “saf poeziya”ya doğru getməyə cəhd edirdilər. Baxmayaraq ki, Riçard Oldinqton İmajizm cərəyanının inkişafında mühüm rol oynayır. Oldinqton əksər əsərlərində İmajizm prinsiplərinə tabe olmurdu [7,46].

“Qəhrəmanın ölümü” romanı – proloq, üç hissə və epiloqdan ibarətdir. “Qəhrəmanın ölümü” romanı Riçard Oldinqtonun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Bu roman Riçard Oldinqtonun dünyagörüşünü özündə tam əks etdirir. Riçard Oldinqton bu romanda onun ölkəsinə dağıdıcı və məhvədicə təsir göstərən dəhşətli müharibəyə nifrətini göstərir. “Qəhrəmanın ölümü” romanı o dövrün İngiltərədə müharibə əleyhinə yazılan əsərlər arasında çox

aparıcı rol oynayır. “Qəhrəmanın ölümü” romanı qısa bir müddət ərzində təkcə İngiltərədə deyil, həm də İngiltərənin hüdudlarında oxucu rəğbətini qazandı. Romanının ön sözündə mühüm rol oynayan dostuna məktubda Riçard Oldinqton həyata və sənətə olan baxışları haqqında danışır. Bu baxışlar Riçard Oldinqtonu dekadent müasirlərindən fərqləndirən cəhətlərdir. Dekadent cərəyanının nümayəndələrinin dünyagörüşündə insan gücünə inamsızlıq, xeyir və şərə qarşı etinadsızlıq özünü qabarıq şəkildə göstərir. “Qəhrəmanın ölümü” əsərində Riçard Oldinqton öz fikirlərini belə ifadə edir: “Through a good many doubts and hesitations and changes I have always preserved a certain idealism. I believe in men, I believe in a certain fundamental integrity and comradeship, without which society could not endure. How often that integrity is perverted, how often that comradeship betrayed, there is no need to tell you” [1, 91]. – “Böyük və uzun sürən şübhəni yararaq, mən idealizm fəlsəfəsinə yaxınlaşmağa başladım. Mən insanlara, onların hisslərinə, öz dərin təməli olan vətəndaşlıq qüruruna inanıram. Bu məfhumlarsız cəmiyyət nə inkişaf edə, nə də yaşaya bilər. Necə də tez-tez insanların bu hissiyyatları dəyişir və süquta uğrayır – bunu heç danışmağa da dəyməz” (tərcümə bizimdir).

Bu romanı çap edərkən Riçard Oldinqtonun dediyinə görə o, “Qəhrəmanın ölümü” romanının baş qəhrəmanı Corc Uinterborn kimi müharibəyə cəlb olunan və müharibədə ölən insanlara qarşı öz borcunu yerinə yetirmək istəyir. Riçard Oldinqton İngiltərədəki burjua cəmiyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini və bu cəmiyyətin yetişdirdiyi gənc nəslin necə də faydasız olduğunu göstərməyə çalışır.

Riçard Oldinqtonun həyatında mühüm rol oynayan müharibə və “gənc rus inqilabı” faktorları, müharibədə İngiltərənin uduzması, onun yaşadığı epoxanın sonunun gəldiyini ona dərk etdirir.

“Qəhrəmanın ölümü” əsərinin misralarında Riçard Oldinqton İngiltərənin Viktorian dövrünü xatırlayır. Riçard Oldinqton bütöv formada öz həyat idealları, vacib devizləri, illüziyaları, keçmiş dair fikirlərini bu əsərdə aydın şəkildə göstərir. Yazıçı əsərində İngiltərədə hökm sürən Viktorian sisteminin bədii təcəssümünü aşağıdakı kimi təsvir edir: “An England morally buried in great foggy wrappings of hypocrisy and prosperity and cheapness. The wealth of that England, the maritime power of that England, its worse than optimism, its righteous cant! Victoria, broad-bottomed on her people` s will; the possessing class, heavy-bottomed on the people` s neck... The working class beginning to have restively, but still Moody and Sankeyish, still under the Golden Rule of “Ever remember, my dear Bert, you may one day be manager of that concern.” The middle classes, especially the traders, making money hand over fist, and still praying that our unexampled prosperity may last. The aristocracy still pretty flip, keeping its

tail up” [1, 68]. – “İngiltərə - mənəvi cəhətdən saxtakar, savadsız və mədəniyyətsiz insanların qatı dumanı ilə örtülmüşdür. İngiltərənin var-dövləti və dəniz resursları bu insanların əlindədir. Saxtakar, savadsız və mədəniyyətsiz insanlar zəhmətkeş, öz əməyi ilə yaşayan insanların mallarını talayırlar, zəhmətkeş fəhlə sinfi boğulur... Nəhəng burjuaziya Tanrıya dua edir ki, onların hakimiyyəti əbədi olsun və onlar hər zaman idarəçi olsunlar. Burjuaziya öz hakimiyyətini əldən vermək istəmir.” (tərcümə bizimdir).

Burjuaziya hər yola əl atır ki, öz hakimiyyətlərini saxlasınlar. Burjuaziya fəhlə sinfini inandırmağa çalışır ki, onların var olması yalnız burjuaziyadan – onların hakimiyyətindən asılıdır. Burjuaziya olmasa onlar məhv olar. Riçard Oldinqton “Qəhrəmanın ölümü” romanında burjuaziya cəmiyyətində ailə məsələsinə də toxunur. Viktorian ailələrində mənəviyyətsizlik və əxlaqsızlıq hökm sürür. Bu ailələr qanuna üz çevirərək, ona tabe olurlar. Uinterbornlar ailəsinin yaşlı üzvlərinin xarakterik xüsusiyyətləri burjuaziya ailələrinin mənəviyyətsizliyini özündə əks etdirir. Burjuaziya ailələrinin özülü kommersiya əsasında qurulub. Burjuaziya ailəsindən olan gənc qız yalnız varlı oğlanla ailə qurur. Ailələrdə hökm sürən əxlaqsızlıq bütün hüdudları aşır. Burjuaziya ailələrində ailə üzvlərinin bir-birinə xəyanəti adi hal kimi qarşılır. Bunlara baxmayaraq burjuaziya ailələrində “yazılmamış qanunlar” hökm sürür. Əgər bu ailələrin hər hansı bir üzvü onların “şərəfsiz sənət” hesab etdikləri ədəbiyyat, yaxud incəsənətlə məşğul olarsa, bütün ailə üzvləri həmin insana qarşı əsl “cəbhə” yaradaraq vuruşurlar [2,16].

Corc Uinterbornun uşaqlıq illərinin təsvirində avtobioqrafik xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu illəri təsvir edərkən Riçard Oldinqton özünün yazdığı “Uşaqlıq” şeirinə müraciət edir. Oldinqton bu şeirində Tanrını “acı dəhşət” adlandırır. Oldinqton dinin onu uşaqlığına necə ziyan vurduğunu göstərir. Riçard Oldinqton özünü kibrit qutusunda gizlədilmiş oyuncaq kəpənəklə müqayisə edir. O, bu qutuda sanki kəpənək oyuncağa çevrilib. Oyuncağa çevrilmiş kəpənəyin qanadlarının əlvan rəngi “böyük” kibrit qutusunda gül kimi solmuşdur. Riçard Oldinqton “böyük kibrit qutusunu İngiltərədə mövcud olan kilsələrə, ibadət yerlərinə aid edir [3, 65].

Nəticə. Sonda belə bir nəticəyə gəlirik ki, Riçard Oldinqton XX əsr ingilis ədəbiyyatında mühüm rol oynayır. Yazıcının təhlil etdiyimiz yaradıcılığından çıxış edərək aşağıdakı nəticələri əldə edə bilərik:

- Riçard Oldinqtonun “insan amili”ni mühüm sayır.
- Oldinqton insanın hər bir işin öhdəsindən gəlməyə və hər bir problemi həll etməyə qadir olduğunu söyləyir.
- O, insanı çox uca varlıq sayır.
- Oldinqton insanı bəşəriyyətin vacib elementi hesab edir.

- Riçard Oldinqtonun “Qəhrəmanın ölümü” romanı təkcə İngiltərədə deyil, həm də xarici ölkələrdə də çox yüksək qiymətləndirilmişdir.
- Yazıçı “Qəhrəmanın ölümü” nəsr nümunəsini yazmaqla İngiltərə ədəbiyyatına çox böyük yeniliklər gətirmişdir.
- Onun bu əsəri müharibə mövzusunda yazılmış sanballı əsərlərdən biridir.
- Bu roman bir çox ədəbiyyatşünaslar tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Richard Aldington .Death of a Hero.- Penguin Publishing Group, -2013.- 344 p.
2. Richard Aldington. Poems; Poems of Great War. -Penguin Press, -1995.- 160 p.
3. Richard Aldington and H.D. The Later Years in Letters. - Manchester Univ.Press,- 1995,- 271 p.
4. Richard Aldington. Images of War? A book of poems/ Book on Deoman, 2020, 12 march. –p.54.
5. Carolina Ziboorg . Richard Aldington in Transition:His Piecesfor the sphere in 1919 // XX əsr ədəbiyyatı. - 1988, Cild. 34, No 4, Qış, Duke University Press.
<https://www.jstor.org/stable/441889>
6. Maks Sonders. Satirik Avto/bioqrafıya: Wyndham Lewis və Richard Aldington // Oxosphord academi. - England, -2010, mart.- 420-437 s.
<https://academic.oup.com/book/34306/chapter-abstract/290995152?redirectedFrom=fulltext#no-access-message>
7. Moore Harry T . Literary Lifelines. - England: Faber and Faber, -1981. -236p.

ЖЕСТОКАЯ ПРАВДА ВОЙНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ РИЧАРДА ОЛДИНГТОНА

Севи́ль А.МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

Английская литература XX века отличается от литературы других периодов своими уникальными произведениями. Литература этого периода в основном посвящена войне и ее последствиям, показывая внутренний облик буржуазного общества, раскрывая отрицательные характеристики людей. Тот факт, что обе мировые войны совпали с этим периодом, сделал главным сюжетом произведения Ричарда Олдингтона.

Темой исследования является анализ основной темы и идеи произведений Ричарда Олдингтона. С другой стороны, анализ произведений писателя «Образы войны», «Смерть героя», «Все люди - враги» и основных сторон интеллектуального развития писателя, выдвинутых писателем в этих работах определены.

Одновременно были рассмотрены и проанализированы автобиографические произведения писателя на примерах, взятых из произведений, где писатель через персонажей отражает увиденные им события из жизни и войны, знакомых ему людей и солдат.

Ключевые слова: Английская литература, Ричард Олдингтон, война, человек, стихотворение

REALITIES OF WAR IN THE WORKS OF RICHARD ALDINGTON

Sevil A. MAMMADOVA

SUMMARY

English literature of the 20th century differs with its unique works from the literature of other periods. The literature of this period is about the war and its consequences, the bourgeois society, showing the negative characteristics of its people occupies a special place. During this period Richard Aldington's works coincided with both world wars have become the main topic of his creativity.

The main topic of research is to analyze the major theme and idea of his works. On the other hand, in the writer's "War images" collection of poems, "Death of a Hero", "Colonel's Daughter", "All People are enemies" the basis of the writer's intellect put forward by him in these works.

At the same time, the author's autobiographical works were reviewed and the writer's description of the events he saw in his life, in the war, the people he knew and the soldiers analysis based on the examples brought from his works that he reflects through the characters was conducted.

Keywords: English literature, Richard Aldington, war, man, the poem

UOT 82 (091)

SƏMƏD VURĞUNUN “YENİ AZƏRBAYCAN ŞEİR DİLİ” FORMALAŞDIRMAQ SƏYLƏRİ VƏ DİL HAQQINDA DÜŞÜNCƏLƏRİ

Türkan M.MƏCİDOVA*

Ana dilinə poetik münasibət məsələsini araşdırarkən şairlərin yaradıcılığına diqqətlə baxmaq mütləqdir. Bu baxımdan, Səməd Vurğun yaradıcılığı da olduqca dəyərli faktlarla zəngindir. Şair bir yandan qiymətli şeir nümunələri yaradırdı. Digər tərəfdən isə o, ölkəmizdə yeni şeir dilinin əsasını qoyurdu. Şairin yazıb-yaratdığı dövrdə ən saf şeir dili məhz ona məxsus idi. Bunun səbəbi şairin aşiq şeirindən, xalq dilindən çox faydalanması idi. O, öz yaradıcılığında xalq arasında çox işlənən söz və ifadələrdən geniş istifadə edirdi. Bu da onun bədii dilinə yeni nəfəs gətirir, onu zənginləşdirirdi. Səməd Vurğun təkcə dilimizi yox, yurdumuzun bütün gözəlliklərini sevirdi. Buna görədir ki, şeirlərində gölləri, sərin yelləri, gözəl vətəni vəsf etməkdən yorulmurdu. Şairin yaradıcılıq ilhamı məhz bu gözəl diyardan bəhrələnir. Bu gözəllikləri dilə gətirdiyi doğma ana dilinə sevgisi də sonsuz idi.

Şair dildə olan yad ünsürlərə qarşı mübarizə aparır, öz qələm yoldaşlarını da bu mübarizədə birlik olmağa səsləyirdi. Səməd Vurğun bir xalq şairi kimi xalqa doğma olan dilin ən incə məqamlarına toxunmağa çalışırdı. Diqqətlə seçib işlətdiyi bənzətmələrlə, çoxçeşidli ifadə və ibarələrlə sanki bu dili yenidən aid olduğu xalqa sevdirmiş, onları bir-biri ilə yenidən doğmalaşdırır. İnsan onun qələmindən süzülüb gələn zərif misraları oxuduqca həm şairin qüdrətinə heyran qalır, həm də dilimizin incə mətləbləri bu qədər gözəl ifadə etməsinə bir daha təəccüb edir. Səməd Vurğun bir şair kimi insanı rıqqatə gətirən şeirlər yaratmaqla yanaşı, zaman-zaman ana dilimizin tarixinə də diqqət çəkirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, Səməd Vurğun, ana dili, poetika, xalq dili, dil sevgisi, yeni şeir dili

Giriş. Milli-mənəvi dəyərlərə, o cümlədən şair və yazıçılarımızın ana dilimizə aid görüşlərinə müraciət edilməsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Xüsusən poetik nümunələrin təhlili ana dilinə olan şair sevgisinin obyektiv qiymətləndirilməsi və bu sevginin vətəndaşların, ən əsası gənc nəslin diqqətinə çatdırılması ədəbiyatsünaslığımız üçün mütərəqqi hadisələrdəndir. Müstəqil bir dövlət olduğumuz hazırkı günümüzdə belə ana dilinə məhəbbət

* AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı; ADPU-nun Şəki filialının baş müəllimi; macidova.turkan@mail.ru; ORCID ID: 0000-0002-9384-969X

yolunda müəyyən işlər görülməli, müxtəlif tədbirlər həyata keçirilməlidir. Fikirləri əsaslandırmaq, bu işlərdə kömək almaq məqsədilə həm klassik, həm də müasir qələm sahiblərinin yaradıcılıqlarına müraciət etmək təbii haldır. Bu məqamda nəzər yetirə biləcəyimiz dəyərli şairlərimizdən biri Səməd Vurğundur. Onun yaradıcılığı həmişə elm adamlarının diqqətində olmuşdur. Müxtəlif tədqiqatlarda şairin irsinin ayrı-ayrı aspektləri bir obyekt kimi götürülmüşdür. Səməd Vurğunun ana dilimizə olan münasibəti məsələsi isə ayrıca təhlilə cəlb olunmamışdır. Deyə bilərik ki, istər poetik yaradıcılığı, istərsə də məqalə və çıxışları ilə dahi şairimizin irsi üzərində işlədiyimiz mövzu üçün kifayət qədər materiala, fakta malikdir.

Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığına qısa bir nəzər. Ədəbiyyat tariximizə həm böyük şair və dramaturq, həm də nəzəriyyəçi və ədəbi prosesin təşkilatçılarından biri kimi daxil olan Səməd Vurğun, eyni zamanda dünya mədəniyyətində də xüsusi yeri olan görkəmli şəxsiyyətlərdəndir. O, 1906-cı ildə Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndində anadan olmuşdur. Şair 10-12 yaşlarında ikən ailəsi Qazaxa köçmüş, Səməd isə burada Qori müəllimlər seminariyasında təhsilini davam etdirmişdir. 1924-cü ildə seminariyanı bitirdikdən sonra rayonun bir sıra kəndlərində müəllimlik etmişdir. Həmin illərdə Səməd Vurğun ilk qələm təcrübələrini yazmağa başlamışdır.

1928-1929-cu illərdə Səməd Vurğun Moskva Universitetində Dil və ədəbiyyat fakültəsində təhsil alıb Bakıya gəlir. *“Moskva və Bakı mühiti gənc şairin coşğun ilhamına qol-qanad verir, o, bir-birinin ardınca “Mən də bir əsgər kimi”, “Səriyyənin ölümü”, “Şairin andı”, “Raport”, “Rot-Front” kimi şeirlərini yazır. “Şairin andı” (1930) və “Fanar” (1932) adlı ilk şeir kitablarını çap etdirir”* [5, 250].

Səməd Vurğun yaradıcılığı inkişaf edərək İkinci Dünya müharibəsi illərində epik mərhələyə çatmışdır. Bu ərəfədə yazdığı şeirlər cəhbələrdə döyüşçülərin ən sevdiyi nəğmələrə çevrilmişdir. Onun ədəbi-bədii fəaliyyəti həmişə yüksək qiymətləndirilmiş, müxtəlif vaxtlarda fəxri adlarla və mükafatlarla təltif olunmuş, təkcə şair kimi yox, həm də görkəmli dövlət xadimi kimi tanınmışdır. Şöhrətinin ən parlaq məqamında, Səməd Vurğun 1956-cı ildə ağır xəstəlikdən sonra vəfat etmişdir.

Doğulduğu, uşaqlıq illərinin keçdiyi, aşıq, söz, sənət mühiti olan Qazax Səməd Vurğunda şeirə, sənətə həvəs yaratmışdır. Məhz bu zaman ruhunun aldığı qida onu bütün yaradıcılığı boyu tərk etməmiş, şeir janrı isə daim fəaliyyətinin mərkəzində yer tutmuşdur.

İlk yazmağa başladığı illərdən 30-cu illərə qədər şairin poeziyasında şəxsi məhəbbətdən doğan kədər motivləri, Hüseyn Cavid dəst-xətti aparıcı olmuşdur. Moskvada oxuduğu zaman kəsiyində onun dünyaya baxışı da dəyişilir, beləcə şairin qələmində də ciddi dönüş yaranır. Səməd Vurğun o

vaxta kimi yazdıqlarını “ölən şeirlərim” adlandırır və həm məzmun, həm də formaca tamamilə yeni yaradıcılıq yoluna addım atır. Lakin şair hər nə qədər “öldüyünə” inansa da, onun ilk qələm təcrübələrində olan ənənəçilik, sevgi, kədər motivləri və romantizm yaradıcılığının sonuna qədər az və ya çox dərəcədə özünü qoruyub saxlaya bilir.

1935-1945-ci illərdə Səməd Vurğun yaradıcılığında yeni bir mərhələ başlandı. Müasir siyasi mövzular, yeni məfkurənin ardıcıl təbliği, kütlələri səfərbərliyə alan qüvvətli mahnı və şeirlər şairin yaradıcılığında əsas və mühüm yer tutdu. “*Yeni həyatın təsiri ilə yazdığı “Oktyabr”, “Şərqi qapısı”, “Yeni dünya”, “Şairin andı”, “Əmək və təbiət”, “İnqilab yurdu”, “Hərəkət” və s. şeirlərində Səməd Vurğun poeziyasına yeni mövzu, məzmun və ideoloji simvollar daxil olur*” [2, 257].

Səməd Vurğun üçün həyat mübarizədən ibarət idi, o, əsl səadətin qəhrəmanlıqla bağlı olduğunu düşünürdü. Ümumilikdə onun yaradıcılığının mərkəzində dayanan insan surəti bu qəhrəmanlıqla və bilavasitə vətənlə sıx bağlı idi.

Səməd Vurğun yaradıcılığında “Azərbaycan” məvhumu. Azərbaycan... Bu söz və onun ifadə etdiyi bütün mənaların təsviri, tərənnümü Səməd Vurğun qələminin əsas mövzudur. “*Bütün səyyarələr, planetlər günəş ətrafında dövr etdiyi kimi, şairin də bütün poetik düşüncə silsiləsi, obrazlar aləmi, söz kəhkəşanı, bədii təsvir vasitələri, əsərlərinin koloriti, zahiri və batili, nəyi varsa – hamısı bir məhvərin – Azərbaycanın başına dolanmaqdadır*” [1, 14].

Bu vətən onun məftun olduğu, ən sevdiyi nemət idisə, onun vəsfinə həsr etdiyi “Azərbaycan” şeiri də (1935) bu məhəbbətin ən parlaq ifadəçisi idi.

Gözəl Vətən! Mənan dərin,
Beşiyisən gözəllərin.
Aşıq deyər sərin-sərin,
Sən günəşin qucağısan,
Şeir, sənət ocağısan.
Ölməz şeir, ölməz əsər,
Nizamilər, Füzulilər!
Əlin qələm, sinən dəftər,
De gəlsin, hər nəyin vardır,
Deyilən söz yadigardır [8, 178].

Poeziya tərənnümçüsü olan şairin götürdüyü “Vurğun” təxəllüsü də onun dost və yoldaşları üçün xüsusi mənaya malik idi. Çünki bu sözün özündə ehtiva etdiyi məqamlar elə şairin poeziyası kimi dərin idi. “*Vurğunla şair arasında təmas qarşılıqlı, ikitərəfli idi: bu təmasdan hər şey poeziyanın,*

poeziya isə Səməd Vurğunun səviyyəsinə qalxırdı. Vurğunun poeziyası həyat, şəxsiyyət və şeiriyyət adlı üç dünyadan ibarət idi” [8, 8].

Bir tərəfdən əvəzolunmaz poeziya nümunələri yaradan şair digər tərəfdən yeni Azərbaycan şeir dilini də yaradırdı. Onun yaşayıb-yaratdığı illərdəki ən saf, ən gözəl şeir dili məhz Səməd Vurğuna məxsus idi.

XX əsrə qədər Azərbaycan şeirində ərəb-fars söz və ifadələri bədii dilin inkişafına çox mane olurdu. Əvvəllər bu sahədə müəyyən nailiyyətlər qazanılsa da, Azərbaycan şeir dilinin yad təsirlərdən tamamilə qurtarması, sadə, təmiz, səlis, şirin ana dilinin canlı şeirdə tam üstünlük kəsb etməsi, ancaq Sovet hakimiyyəti dövründə aparılan dil islahatları ilə mümkün olmuşdur.

Azərbaycan dilinin nəzm əsərlərində üstünlük qazanmasında Səməd Vurğunun yaradıcılığının çox böyük rolu vardır. Onun şeir dili söz ehtiyatı, ifadə imkanları və təsvir üsullarının rəngarəngliyi ilə digər şairlərdən seçilir. Səməd Vurğun şeirlərinin belə orijinal çalarlarla zəngin olmasının səbəbi şairin aşiq şeirindən, xalq dilindən və şifahi ədəbiyyatdan gen-bol bəhrələnməsində idi. Mirzə Ələkbər Sabir kimi o da öz yaradıcılığında xalq arasında çox işlənən, ona doğma olan söz və ifadələrdən geniş istifadə edirdi, bu da onun bədii dilinə yeni nəfəs gətirir, onu get-gedə zənginləşdirirdi. Beləliklə, Səməd Vurğun poeziyasında iki cəhət: aşiq şeirinin, xalq ədəbiyyatının ən səmimi formaları ilə Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif şeirinə məxsus ideyalıq, yüksək sənətkarlıq böyük ustalıqla birləşirdi.

Ürəyi vətənin ayrı-ayrı nemətlərindən daha çox, bütöv yurda, torpağa vurğun olan şair sonaların bir-birini səslədiyi göllərin, insana can bəxşədən sərin yellərin əsdiyi səhərlərin vəsfini verməkdən doymurdu. Onun şeirinin ilhamı da bu gözəl diyardan bəhrələnir. “Aşiq qardaşıma” adlı şeiri də bu ilham qaynaqlarına həsr olunub:

Nə xoşdur ellərin şirin avazı,
Güldü ölkəmizin çiçəkli yazı,
Şairin qələmi, aşığın sazı,
Bülbülü mat qoyan dillər bizdədir [9, 7].

Nə vaxt ki, xalq ayılıb özünü tapdı, öz milli kimliyinə qayıtdı, onun şirin avazı da yenidən qəlbləri oxşamağa başladı. Nə qədər ki, bu vətənin qurub-yaradan əlləri var, göylər də bu xoş būsata sevinclə gülümsəyəcək.

Səməd Vurğun poeziyasında ana dilinə münasibət məsələsi. Səməd Vurğunun dərin ehtiramla, ən incə çalarlıqlarla öz yaradıcılığını bəzədiyi ana dilimizə olan sevgisi də sonsuz idi. İran irticası dövründə Azərbaycan dilində olan kitabların yandırılması xəbəri şairi çox sarsıdı. 1947-ci ildə qələmə aldığı “Yandırılan kitablar” şeiri də bu mövzuya həsr olunub.

İnsanın canına qıyan necə cəlladdırsa, kitabları vəhşicəsinə yandıran da şairin nəzərində əsl cəlladdır. Min-min ürəkdən çıxıb gələn arzuların cəmi olan kitablar həyat bitdikdən sonra insanı yaşadan varlıqlardır. Cəllad kitabları yandırdıqca onlardan qalxan alov belə cəhalətə, zülmətə işıq salır, yanmaları ilə də insanlığa xeyir verir. Sanki burada hər səhifədəki sətirlərin, cümlələrin müəllifləri olan şairin, alimin, yazarın ruhu alovlanır, onlar öz məzarlarından qalxaraq öz xalqlarına arxa, dayaq olmağa gəlirlər.

Cəllad! Mənim dilimdədir bayatılar, qoşmalar,
De, onları heç duydumu sənin o daş ürəyin?
Hər gəraylı pərdəsində min ananın qəlbi var...
Hər şikəstəm övladıdır bu müqəddəs diləyin,
De, onları heç duydumu sənin o daş ürəyin? [9, 156]

Düşmən bilir ki, bir xalqı məhv etmək üçün onun qan yaddaşını yox etmək lazımdır. Kitablar da yaddaşa doludur, ona görə də ilk olaraq onları məhv etmək lazımdır. Lakin onun yanıldığı məqamlar da var:

Cəllad! Yanıb od olsa da, külə dönməz arzular,
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı!
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular,
Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı...
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı! [9, 156]

Cəllad şairin tarixini silməklə qalmır, o, həm də bu millətin dilinə xor baxır. Lakin bu millətin də digərləri kimi öz adı, sanı var. Düşmən sevməsə də, bu dil millətin eşqini, arzusunu dilə gətirir, onun şanlı tarixini yaşadır.

Söylə, sənmi xor baxırsan mənim şeir dilimə?
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!
Sənmi türkcə xər deyirsən ulusuma, elimə?
Dahlərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli...
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli! [9, 156]

Səməd Vuğunun şeir dilinin çiçəklənib qol-budaq atmasının bir səbəbi də dostlarının onu yazmağa həvəsləndirməsi idi. Bəzən isə o özü şair dostlarını ruhlandırır. O.Sarıvəlli ilə olan yaxın dostluğu Səməd Vurğunun zaman-zaman ona şeirlər ünvanlamasına səbəb olmuşdur. O.Sarıvəllinin saf, təmiz dili şairin qəlbini oxşayır, ruhunu sevindirirdi. Onun axar təbini “təmiz sular”a bənzədən şair dostuna vəsiyyəət edir ki, onun qələmi dayansa belə, dostu dayanmasın, ilhamı “buludlarla qucaqlaşsın”, çünki onun sinəsi hələ açılmamış xəzinə kimi sözlə, şeirlə doludur.

Şirin dilin, şirin ləhcən
Yurdumuzun öz səsidir...

Rübabını çalanda sən
Dindi dağ da, göy çəmən də,
Bu Osmanın nəfəsidir –
Yurdumuzun öz səsidir!... [9, 229]

Poema janrının Səməd Vurğun yaradıcılığında xüsusi yeri vardır. 30-cu illərin ortalarından başlayaraq bu janr Azərbaycan poeziyasında, həm də Səməd Vurğunun qələmində təşəkkül tapmağa başlayır. Şair Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı silsilə əsərlər yazmaq qərarına gəlir, bu məqamda poema ona öz məqsədinə çatmaqda yardımçı olur. O, “Macəra”, “Xumar”, “Lökbatan”, “Qız qayası”, “Aslan qayası”, “Bulaq əfsanəsi”, “Dar ağacı”, “Ölən məhəbbət”, “Talışan” və başqa poemalarında vətənin poetik obrazını yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Nəhəng “Azərbaycan” epopeyasına daxil olan diqqətəlayiq əsərlərdən biri “Aslan qayası”dır. Əsərin daha öncə nəşr olunmamış son hissəsi olduqca maraqlıdır. “Şairin yeddicildlik əsərlərinin üçüncü cildinin “İzahlar və şərhlər” bölməsində poemanın əvvəllər çap olunmamış on iki bəndi verilməmiş, altı bəndi isə yenə işıq üzü görməmişdir. Poemanın haqqında danışdığımız hissəsi Bakı şəhəri çar ordusu tərəfindən işğal olunduqdan sonra, yəni Azərbaycanın Şimal hissəsinin Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra burada baş verən məhrumiyətlər, talanlar, yadellilərin soyğunçuluğundan bəhs edir” [1, 316].

Şair göstərir ki, Aslanın başladığı üsyan yatırıldıqdan sonra “böyük bir ölkənin də çırağı söndü”. O gündən sonra dolu xırmanlar boşaldı, çarın adamları elləri çapıb-taladı. Günahsız milləti qılıncdan keçirdilər, nələrə var, nələrə yox vergi deyib aldılar, çarı yerdə Allahın kölgəsi elan etdilər. Talanlar təkə maddi yox, mənəvi cəhətdən də bu yurda ziyan vurdu. Ölkəmiz Rusiyanın təbəəsinə çevrildikdən sonra ədəbiyyatımız və dilimiz də təzyiqlərə uğradı, dilimizə yad sözlər gətirildi, bir millət yüz il öz ana dilindən ayrıldı, bir millət yüz il nəfəssiz yaşadı:

Yüz il biz ayrıldıq ana dilindən,
Məktəbin adına dedik "uşkola".
Oxucum! Bir daha nəzər yetir sən
Keçdiyən o qanlı, o qorxunc yola.

Yüz il Füzuliyə həsrət qalaraq
Doğma anamıza söylədik "mama".
Yüz illik yuxuya birdən dalaraq
Yatdıq gözümüzdən yaş dama-dama.

Yüz il nəfəsini çəkə bilmədi
Şairlər oylağı böyük bir ölkə.
Yüz il öz qolunu çəkə bilmədi...
Tarix! Səninkidir bu qara ləkə! [10, 127]

“Aslan qayası” poeması yüksək vətəndaşlıq mövqeyində qələmə alınmışdır. Əsərdə Azərbaycan xalqına, onun adət və ənənələrinə, tarixi abidələrinə və xalqın yaratdığı əfsanələrə böyük məhəbbət hissi duyulur.

Səməd Vurğun poeziyasının ən yüksək nöqtəsi onun “Vaqif” pyesi ilə bağlıdır. Şair əsəri 1937-ci ildə qələmə almışdır.

XVIII əsr şairlərimizdən biri olan Molla Pənah Vaqif şeirləri ilə yaşadığı dövrün ədəbiyyat xadimlərindən öz dili, ahəngi və sadəliyi ilə seçilir. Şeirlərini klassik və ənənəvi üsulla yox, məhz xalq şeiri üslubunda yazması Molla Pənah Vaqifi müasir dövrümüzdə də aydın anlaşılan bir şair səviyyəsinə yüksəltmişdir. Şübhəsiz ki, onun həm tarixi kimliyi, həm də sadə, şirindilli poeziyası Səməd Vurğun kimi bir şairi cəlb etməyə bilməzdi.

Əsəri yazmazdan öncə şair Molla Pənah Vaqifin həyatını və dövrünü dərinlən öyrənmiş, məhz bundan sonra belə bir tarixi simanı öz əsərinə baş qəhrəman seçməyə qərar vermişdir. Nəticədə elə Molla Pənah Vaqifin öz şirin ləhcəsi, sadə dili kimi, onun həyatında bəs edən, yenə də sadə, gözəl ana dilimizdə nəzmə çəkilən bir dram əsəri meydana çıxmışdır. Əsərin, xüsusən dil cəhətdən bu qədər sevilməsinin səbəbi həm haqqında danışılanın, həm də qələm sahibinin öz ana dilinə olan böyük sevgisinin nəticəsidir.

“Vaqif” pyesi ümumən vətənpərvərlik məzmunludur. Əsərin müsbət qəhrəmanlarını yalnız bir məqsəd düşündürür: yadelli işğalçılara, qəsbkar İran şahlığına qarşı mübarizə aparmaq. Müəllif bu məqamda Vaqif, Vidadi, Eldar, Kürd Musa, Gülnar, Tamara kimi müxtəlif peşədən, səviyyədən olan insanların təbii, inandırıcı obrazlarını məharətlə qələmə ala bilmişdir. Bu qəhrəmanların ilham aldığı güclərinin daha da artdığı bir mənbə var ki, o da xalqdır. Bildiyimiz kimi, xalq məfhumu ən qüdrətli və aparıcı məfhumdur. *“Vaqif” pyesində coşğun romantika ilə incə lirizm, qəhrəmanlıq ruhu ilə məişət lövhələri, ümumən canlı həyatla mütərəqqi xəyal bədii vəhdət təşkil edir. Xüsusilə müsbət qəhrəmanların dialoq və monoloqları Səməd Vurğun şeirinin canlı və rəngarəng ifadə vasitələrinə malik olduğunu çox yaxşı nümayiş etdirməkdədir. Şairin ilhamlı, qüdrətli şeiri, hikmətli sözlərlə zəngin dialoqları əsərin məna dolğunluğunu, təsir qüvvəsini və bədii dəyərini qat-qat artırmışdır. Dramaturgiyamızda “Vaqif” qədər xalqın geniş təbəqələrinə nüfuz edən, onun vətənpərvərliyini əks etdirən, dillər əzbəri ikinci bir dram göstərmək çətindir*” [5, 266] .

A.Bayramov “Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri” adlı monoqrafiyasında yazır ki, *“Səməd Vurğun xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, Azərbaycan*

xalqının böyük şair oğlu xalqının azadlığı uğrunda öz canını qurban vermiş, Azərbaycan dili uğrunda farsçılığa, ərəbciliyə qarşı mübarizədə böyük işlər görmüşdür” [1, 44]. Burada Səməd Vurğunun bəhs etdiyi şair, Molla Pənah Vaqifdir. Molla Pənah Vaqifin aydın şeir dili Səməd Vurğun poeziyasına böyük təsir göstərmişdir. O, hətta ilk şeirlərini öz sələfinin təsiri altında yazmışdır. Hələ gənc yaşlardan başlanan bu ehtiram Səməd Vurğunun Vaqifi bir tarixi şəxsiyyət kimi doğru qiymətləndirməyə imkan vermişdir. Molla Pənah Vaqif böyük estetik zövqlər şairi olmuşdur. Lakin bu zövqlər Azərbaycan xalqının öz doğma zövqləri olduğundan, Vaqifin şeirləri dillər əzbəridir. Onlar öz əhəmiyyətini bu gün belə itirməmişdir.

Şübhəsiz ki, “Vaqif” pyesində ana dilimizə həssas yanaşma məsələsi Molla Pənah Vaqiflə Qacarın görüşdüyü səhnədədir. Qacar şairin ayaqları altına sərvət tökməyə hazırdır, lakin bir şərti var: gərək o da fars dilində yazıb yaratsın. Vaqif isə əqidəsindən dönmür, milliyətini bir daha dilə gətirir. Şah onu naşükürlükdə günahlandırdıqda qüdrətli sənətkar deyir:

V a q i f:

Aldada bilməmiş dünyanın varı

Bir məslək eşqilə yaşayanları!

Mən ellər bağında azad bir quşam,

Mənsəbə, şöhrətə satılmamışam [11, 101].

Qacar rişxəndlə bu ölkənin Firdövs kimi bir şair yetirə bilməyəcəyini söyləyir. Şair isə cavabında deyir:

Dayan! Bu bağçanın hər bir budağı

Üstündə min çiçək, min dil bitirmiş.

Sizin güldüyünüz çoban torpağı,

Nizamilər, Füzulilər yetirmiş [11, 102].

Məmməd Rahim Səməd Vurğuna həsr etdiyi “Şeirimizin fəxri” məqaləsində haqlı olaraq yazırdı ki, “*Azərbaycan şeir dilinin təmizliyini əsasən bu müqtədir şair gətirmişdir. Mübaliğəsiz demək olar ki, Səməd Vurğun həm şeir dilimizin, həm də yeni dövr ədəbi dilimizin inkişafında digər qələm dostları, bədiiliyi uğrunda döyüşür, onun yabancı ünsürlərdən təmizlənməsi və inkişafı yolunda çox əmək sərf edir*” [10, 98].

Şeir öz quruluşu və xüsusiyyəti ilə nəsrədən ayrıldığı kimi, dil etibarını da ayırır. Mən şeirlərimin dili üzərində çox çalışıram. Hər kəsin anlaya biləcəyi sadə kəlmələr işlətməklə geniş kütlə daxilindəki ifadə formalarından da istifadə edirəm. Bu sadəlik olduqca çətin və mürəkkəb bir yoldur. Çünki fikri ifadə zamanı müxtəlif ərəb, fars, rus və başqa gəlmə ifadələr yolu asan bir yoldur. Əsil çətinlik isə türk şeirlərində türk dili yaratmaqdır. Səməd Vurğun bir xalq şairi kimi xalqa doğma olan dilin ən incə mə-

qamlarına toxunmağa çalışdı. Diqqətlə seçib işlətdiyi bənzətmələrlə, çoxçeşidli ifadə və ibarələrlə sanki bu dili yenidən aid olduğu xalqa sevdirdir, onları bir-biri ilə yenidən doğmalaşdırır. İnsan onun qələmindən süzülüb gələn zərif misraları oxuduqca həm şairin qüdrətinə heyran qalır, həm də dilimizin incə mətləbləri bu qədər gözəl ifadə etməsinə bir daha təəccüb edir.

Səməd Vurğunun dilin təmizliyi ilə bağlı düşüncələri. Səməd Vurğun bir şair kimi insanı rıqqətə gətirən şeirlər yaratmaqla yanaşı, zaman-zaman ana dilimizin tarixinə də diqqət çəkirdi. O, bir mütəfəkkir kimi dilin hazırkı vəziyyətinə birdən-birə gəlmədiyinin fərqundə idi. O, milli dilin həm güclü təbliğatçısı, həm də milli şeirin yaradıcısı kimi tarixən dahi şairlərimizin fars və ərəb təsirinə məruz qalaraq həmin dillərdə yazıb-yaratmalarına təəssüflənirdi. Şair “Böyük Azərbaycan şairi” adlı məqaləsində Nizami Gəncəvinin farsca yazmasına belə açıqlıq gətirir: *“Şirvanşah müstəbidi Əhsitan Nizamini ana dilindən əl çəkməyə məcbur etmişdi. Şair müstəbidin bu təhqiredici əmrini öz şeirlərində göstərir: “Sənin yaratdığınla, Nizami, biz çoxdan tanış olmuşuq. Lakin başa düş: kimin sevinci, kimin fərəhi üçün sən öz mirvarini gözəl ziynət qutusundan üzə çıxartdın? Sənin türk dilin bizə yaraşmır. Bizim sarayımız türkəsaya adətlərə öyrənməmişdir. Madam ki, biz varlıq və mənəbimiz yüksəkdir, demək, biz yüksək dillər eşitməliyik”*. [10, 32-33]

Səməd Vurğun dildə xəlqiliklə birlikdə sadəliyin də tərəfdarı idi. Buna nail olmağın əsas yolunu isə xalq dilini, eləcə də xalq ədəbiyyatının dilini öyrənməkdə görürdü. Aşıq Ələsgər, Mirzə Cəlil, Mirzə Ələkbər Sabir kimi şairlərin irsi onun tez-tez üz tutduğu mənbələr idi: *“Bunlardan istifadə ilə biz yalnız Aşıq Ələsgərə qayıtmaq şərti ilə bugünkü şeirimizdə bu günün saflığını, təmiz və səmimi lirikasını, geniş xalqın zövqlərini tərənnüm etməliyik”* [7, 194]. Şair deyirdi: *“Sabir mənsub olduğu xalqın bütün xüsusiyyətlərini, onun dilini, tələblərini gözəl bilirdi və o tələblərə, o xüsusiyyətlərə görə də yaradırdı. Odur ki, geniş kütlə şairi olmaq istəyən yazıçılarımız yalnız ziyalılar üçün deyil, geniş əməkçi kütlələri üçün yazmağı, Molla Nəsrəddindən, Sabirdən öyrənməli, istifadə etməlidirlər”* [7, 194].

Bununla yanaşı xalqımız əsrlər boyu yaratdığı hikmət xəzinəsi də öz doğma dilimizdədir. Onları, ancaq bu dildə oxuyub ruhumuza hopdura bilərik, eləcə də başqa millətlərin nümayəndələri bu xəzinədən bəhrələne bilərlər. Təsədüfi deyil ki, xalqımızın yüz illər ərzində yaratdığı aşıq nəğmələri, əfsanələr və qəhrəmanlıq dastanları daima bir çox xalqların nəzər-diqqətini cəlb etmişdir. Səməd Vurğun “Azərbaycanın elmi tarixini yara-dağ” adlı məqaləsində XIV əsr şairi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına üz tutur, onun irsinin yalnız milli dilimizin məhsulu ola biləcəyini vurğulayır. Təbii ki, İmadəddin Nəsiminin dili milli dil və mədəniyyətin əsrlər boyu

inkişafı nəticəsində meydana çıxmışdır.

Dil məsələsinə həssas münasibət son nəticədə şairin əsas həyat qayəsi olan bədii yaradıcılıq üzərinə gəlib çıxırdı. Dilin həm tarixi, həm müasir aspektlərini dərindən araşdırıb, milli xüsusiyyətləri ön planda tutaraq dəyərli əsərlər yaradan Səməd Vurğun bəzən öz təcrübələrindən yola çıxaraq Azərbaycan poeziyasının inkişafına yol göstərəcək qiymətli tövsiyələr də vermişdir. Poetik əsərin dili üzərində çalışarkən nəzərə alınmalı əsas məsələlərdən biri ona ciddi yanaşmaqla bağlıdır. Bu mübarizəni bəsitləşdirmək olmaz. Mətbuat səhifələrində zaman-zaman bəzi ədəbiyyat nümunələrində dilin solğunluğu, yoxsulluğu haqlı olaraq tənqid olunur. Fikrimizcə də, dil və ifadə yoxsulluğu ilə dilin sadəliyi məsələsini qarışdırmaq doğru deyil. Çünki yaşadığımız həyat yüksək emosiyalar və parlaq boyalarla əks edildikcə oxucuya daha yaxşı təsir bağışlayır.

Zamanında bir çox ziyalılar tərəfindən fikir bildirilən əlifba məsələsi Səməd Vurğun üçün diqqətəlayiq idi. XX əsrin 30-cu ilərində Sovet hakimiyyəti ölkəmizdə yeni əlifbanın tətbiqi ilə bağlı fəaliyyətə başlayır. Səməd Vurğun öz çıxışlarında bu yeni əlifbanın dilimizin təbiətinə və fonetik sisteminə tam uyğun tərtib edilməsinə toxunurdu: *“Birinci şərt bu olmalıdır ki, yeni quracağımız əlifba Azərbaycan xalqının dilinin bütün xüsusiyyətlərinə cavab versin. Ana dilimizin bir nöqtəsinə, bir vergülünə, balaca da olsa zərər gələ bilməyəcəkdir. Çünki dil əlifba üzərində qurulur”* [10, 214].

Səməd Vurğunun rus əlifbası əsasında tərtib edilən əlifba barədə fikirləri birmənalı idi, həmişə də şairin ümumi düşüncə tərzinə uyğun gəlirdi. Lakin onun latın qrafikalı əlifbaya da sonsuz rəğbəti var idi. Hər şeydən əvvəl, bu xalqımızın uzun illər əsarətində qaldığı fars, ərəb təsirindən qurtarmağın bir yolu kimi təqdirəlayiq idi: *“Heç şübhəsiz ki, bu əlifba bizim tariximizdə ərəbçilik, farsçılıq, osmançılığa qarşı mübarizədə olduqca progressiv bir rol oynadı... Azərbaycan xalqı iftixar edir ki, Şərq xalqları sıralarında birinci olaraq ərəb əlifbasını bastırmış və latın əlifbasını qəbul etmişdir. Bu bizim tariximizə qızıl hərflərlə yazılmışdır”* [10, 216].

Nəticə. Hər bir xalqın dilini, xüsusən Nizami Gəncəvi kimi bir dahi sənətkar yetirən xalqın dilini, bütün Yaxın Şərqdə məşhur olan ölməz lirik şair Məhəmməd Füzulinin rübabına qida verən xalqın dilini məhv etmək olmaz! Yadelli qəsbkarların saysız basqınlarına baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz dilini, adət-ənənələrini və mədəniyyətini qoruyub saxlamışdır. Milli dil, Azərbaycan bədii dili haqqında mütəfəkkir şairin söylədiyi fikirlər bu gün üçün də aktualdır. Səməd Vurğun yaradıcılığı ana dilimiz, onun tarixi, inkişafı, müasir vəziyyəti haqqında faktlarla zəngindir. Bəlkə də Səməd Vurğunun sırf “yeni şeir dili” yaratmaq kimi bir qayəsi olmamışdır. Lakin o, bu önəmli işdə ilk qələm çalanlardan biri olmuşdur. Nümunəvi vətəndaş

həssaslığı ilə həm yaratdığı əsərlərində bu qayəyə xilaf çıxmamış, həm də ana dilimiz haqqında görüşləri ilə daim yölgöstərən olmuşdur. Onun əqidəsinə görə belə bir dili heç kimin məhv etməyə gücü çatmaz. Təkcə ona görə ki, bu dil öz qüdrəti ilə varlığını tarixin acmansız sınaqlarında layiqincə qoruya bilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov A. Səməd Vurğun: milli və ümumbəşəri. – Bakı: Səda, 2006, 316 s.
2. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşr., 2007, 504 s.
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşr., 2007, 564 s.
4. Əhmədov B. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II kitab. – Bakı: “Apostrof” Çap Evi, 2010, 436 s.
5. Seyidov Y. Sözüün şöhrəti. – Bakı: Yazıçı, 1981, 268 s.
6. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
7. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. II c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 248 s.
8. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. III c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.
9. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. IV c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
10. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. V c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
11. Kitab da növ-növdür insanlar kimi. / Xəzər xəbər qəzeti, № 238, 01.11.2007, s.9

УСИЛИЯ САМЕД ВУРГУНА ПО ФОРМИРОВАНИЮ «НОВОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТИЧЕСКОГО ЯЗЫКА» И МЫСЛИ О ЯЗЫКЕ

Тюркан М.МАДЖИДОВА

РЕЗЮМЕ

Исследуя вопрос поэтического отношения к родному языку, необходимо внимательно присмотреться к творчеству поэтов. С этой точки зрения творчество С.Вургунна богато ценными фактами. С одной стороны, поэт создал ценные образцы поэзии. С другой стороны, он заложил основы нового поэтического языка в нашей стране. В тот период, когда поэт писал и творил, ему принадлежал чистейший поэтический язык. Причиной этого было то, что поэту большую пользу принесли любовная поэзия и народный язык. В своих творениях он широко использовал слова и словосочетания, широко используемые в народе. Это придало новое дыхание его художественному языку и обогатило его. С.Вурğun любил не только наш язык, но и все красоты нашей страны. Именно поэтому он не уставал восхвалять в своих стихах озера, прохладные ветры и прекрасную родину. Творческое вдохновение поэт черпает из этой прекрасной земли. Безграничной была и его любовь к родному языку, на котором он выражал эти красоты.

Поэт боролся с инородными элементами в своем языке и призывал своих друзей по переписке присоединиться к этой борьбе. С.Вурğun, как народный поэт, старался затронуть самые тонкие моменты родного для народа языка. Своими тщательно подобранными и использованными сравнениями, различными выражениями и оборотами он словно заставляет этот язык снова влюбиться в себя людей, которым он принадлежит, возродившись друг с другом. Читая тонкие стихи, вышедшие из-под его пера, поражаешься силе поэта и еще раз удивляешься, как прекрасно наш язык выражает тонкие вопросы. Как поэт С.Вурğun, помимо создания

грустных стихов, время от времени обращал внимание и на историю родного языка. Как мыслитель, он осознавал, что язык не пришел в свое нынешнее состояние внезапно.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, Самед Вургун, родной язык, поэтика, народный язык, любовь к языку, новый язык поэзии.

SAMED VURGUN'S EFFORTS TO FORM A "NEW AZERBAIJANI POETRY LANGUAGE" AND THOUGHTS ON LANGUAGE

Turkan M. MAJIDOVA

SUMMARY

When investigating the issue of poetic attitude to the mother tongue, it is necessary to carefully look at the work of poets. From this point of view, S.Vurgun's work is rich with valuable facts. On the one hand, the poet created valuable examples of poetry. On the other hand, he laid the foundation of a new poetry language in our country. During the period when the poet wrote and created, the purest poetic language belonged to him. The reason for this was that the poet benefited a lot from love poetry and folk language. In his creations, he widely used words and phrases that are widely used among the people. This brought a new breath to his artistic language and enriched it. S.Vurgun loved not only our language, but all the beauties of our country. That is why he did not get tired of praising the lakes, cool winds and beautiful homeland in his poems.

The creative inspiration of the poet benefits from this beautiful land. His love for his mother tongue, in which he expressed these beauties, was also endless. The poet fought against the foreign elements in his language, and called his pen pals to join in this fight. As a folk poet S.Vurgun, tried to touch the most subtle points of the language native to the people. With his carefully selected and used similes, various expressions and expressions, he seems to make this language fall in love with the people he belongs to again, reborn with each other. As one reads the delicate verses that flowed from his pen, one is amazed at the power of the poet, and is once again surprised that our language expresses the subtle issues so beautifully. As a poet, S.Vurgun, besides creating poems that make people feel sad, also drew attention to the history of his native language from time to time.

Keywords: Azerbaijani language, Samad Vurgun, mother tongue, poetics, folk language, love of language, new language of poetry

UOT 82**ALMAS İLDIRIMIN MÜHACİRƏT DÖVRÜ POEZİYASINDA
YURD HƏSRƏTİ****Hülya M.CƏBİYEVƏ***

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış nümayəndəsi Almas İldırımın mühacirət dövrü poeziyasında yurd həsrəti motivi xüsusi bir çəkiyə malikdir. Mühacir şairin keçdiyi həyat yolunun çətinliyi məhz onun sözügedən mövzudakı şeirlərində daha qabarıq şəkildə əksini tapmışdır. Şairin lirikası bu mövzu ilə daha da zənginləşərək öz bədii dəyərini bir qədər də artırmışdır.

Məqalədə A.İldırımın poeziyasında yurd həsrətini əks etdirən şeirlərin yaranmasını şərtləndirən amillər, bu mövzunun qaynaqlandığı mənbələr aydınlaşdırılmış, şairin qürbət lirikasından ən mükəmməl poetik örnəklər seçilib dəyərləndirilmiş, “Həsrətim”, “27 Nisan”, “Gəl”, “A dost”, “Hani?”, “Bir quş olsaydım” şeirləri isə ilk dəfə təhlil edilmişdir. Araşdırmamızda təqdim edilən poetik örnəklərin hər birinin məzmunundan A.İldırımın ürəyinin daim yurd həsrətilə, Azərbaycana qovuşmaq arzusuyla alışıb-yandıdığı duyulur. Bu da maraqlıdır ki, əgər bir şeirdə oxucu tamam tükənmiş, ümidini itirmiş bir A.İldırım görürsə, başqa bir nümunədə sanki yenidən sonsuz bir ümidlə doğulan A.İldırımla qarşılaşır. Şairin “A dağlar”, “Allahım”, “O gözəl”, “Neyləyim” və s. kimi şeirlərində istifadə etdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri bu poetik nümunələri daha da cilalamışdır.

Açar sözlər: Almas İldırım, mühacirət poeziyası, yurd həsrəti, təhlil

Giriş. Yurd həsrəti, qürbət, kədər motivləri Azərbaycan mühacirət poeziyasının əsas mövzularındandır. Lakin bu motivlər təkə vətəndən uzaqda qalmaqdan duyulan bir ovqatın ifadəsi olmamışdır. Yurdunda yaşarkən də qərblilik çəkən, bu duyğuya aşına bir çox şair və ədiblərimiz də məlumdur. Akademik B.Nəbiyev “Didərgin şair” [6] monoqrafiyasında bu məsələyə geniş aydınlıq gətirmiş, qərblilik motivinin, qürbət lirikasının öz qaynağını şifahi xalq ədəbiyyatımızdan götürməsi, bu lirikada ən gözəl nümunələrin məhz folklorumuzda özünü göstərməsi barədə, mühacir və mühacir olmayan bir sıra ədiblərimizin həmin mövzuya müraciət etmə səbəbləri haqqında maraqlı məlumatlar təqdim etmişdir [6, 5-14]. Mühacirətşünas alim N.Cabbarlının isə sözügedən məsələyə fərqli bir aspektdən

* *AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kiçik elmi işçisi; hulyajabiyeva1@gmail.com; ORCID ID: 0009-0002-3269-5321*

yanaşması diqqəti cəlb edir: “...mühacirət ədəbiyyatındakı nostalgiyanın folklorumuzda və klassik ədəbiyyatımızda ifadəsini tapan nostalji hisslərlə müqayisədə daha dərin mənəvi-psixoloji kökləri, başlıcası isə siyasi motivləri var idi. Bu, ilk növbədə Azərbaycanın itirilmiş istiqlaliyyətinin, müvəqqəti olaraq endirilmiş üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının nostalgiyası idi” [2, 43].

Əsas hissə. Azərbaycan mühacirət poeziyasının əsas simalarından olan Almas İldırımın yaradıcılığında da yurd həsrəti və qəribliyin, qürbət mövzusunun xüsusi bir yeri vardır və şairin lirikasındakı bu mövzu məhz N.Cabbarlının yuxarıda qeyd etdiyi kimi, folklorumuzdan və klassik ədəbiyyatımızdan daha fərqli məzmun kəsb edir. A.İldırımın adı çəkilən zaman ilk olaraq, ədəbiyyatımızda mükəmməl poetik nümunə kimi məşhur olan, dillər əzbəri “Əsir Azərbaycanım” şeirinin yada düşməsi də təsadüfi deyildir. Yurd həsrəti, qürbət, qərblilik sözləri və mövzusu şairin yaradıcılığında birdən-birə bəlimməmişdir. Bu kəlmələri onun yaradıcılığına gətirən mühüm səbəblər olmuşdur. Belə ki, 27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bolşevik işğalıyla süquta uğraması hələ o vaxtdan A.İldırımın yurdunda yaşaya-yaşaya qərblilik, vətən həsrəti çəkməsinə gətirib çıxarmışdır. 1929-cu ildən isə artıq sürgün həyatı başlayan şairin çətin günləri mühacirət dönəmində də davam etmiş, ömrünün sonuna qədər qərbliliyini, tənhalığını və həsrət duyğusunu şeirlərində yaşatmışdır. İlk sürgün günündən başlayaraq mühacirətdə gözlərini həyata qapadığı günə qədər qələminə sarılmış, cismən olmasa da, xəyalən doğma vətəni Azərbaycana ayaq basmış, yurdunun dağlarında dolaşmış, Xəzəri, Göygözü seyrə dalmışdır. Türkiyədə ürəyi az da olsa rahatlıq tapan A.İldırım geniş bir çevrədə həm şair-ziyalı, həm də dövlət və bələdiyyə qulluqçusu kimi tanınsa da, bu onun içindəki nisgili, həsrət duyğusunu tamamilə dəf edə bilməmişdir.

Fikrimizcə, A.İldırımın yurd həsrəti mövzulu şeirləri mühacirət poeziyasının digər nümayəndələrinin həmin mövzuda qələmə aldıkları şeirlərilə müqayisədə öz poetik mükəmməlliyi ilə daha çox diqqəti çəkir və sayı etibarilə onları üstələyir. Onu da qeyd edək ki, N.Cabbarlının “Azərbaycan mühacirət poeziyası” [3] kitabı A.İldırımla birgə A.Baycan, M.S.Aran, T.Atəşli, M.Zəyəm kimi mühacir şairlərimizin yaradıcılığında qeyd edilən mövzunun yerini müəyyənləşdirmək, müqayisələr aparmaq üçün mötəbər mənbədir. A.İldırımın yurd həsrətini ifadə edən şeirləri ortaq bir fikrin, ideyanın təlqininə xidmət etsə də, onların oxucuya daha təsirli çatdırılması üçün müxtəlif bədii ifadə vasitələrindən istifadə edilir. Bu vasitələr şairin bir şeirində hisslərinin tərcümanı olan Xəzər dənizi, digər birində Araz çayıdırsa, başqa bir şeirində Azərbaycana xitabdır. Bəzən isə müəllif dağları obraz seçməklə, alın yazısından şikayətçi olmaqla, bəxtinin qara gətirməsindən narazılıqla da qarşımıza çıxır.

Mühacir şairin sözügedən mövzudakı poetik örnəkləri, həmçinin özündə hüriyyət, mübarizəyə çağırış, vətənin işğaldan azad edilməsi, rus istilasının acı nəticələri, türklük, Azərbaycanın rəngarəng təbiəti kimi motivləri də ehtiva edir. Ona görə də şairin bəzi şeirlərini sırf yurd həsrətinin təsvirini əks etdirməsi baxımdan qruplaşdırmaq yox, onları daha geniş bir çərçivədə təhlil etmək məqsədəuyğun olar.

Mühacirətdə yazdığı digər şeirləri kimi, A.İldırımın yurd həsrəti ilə bağlı bədii nümunələri də Azərbaycan mühacirət mətbuatında, eyni zamanda Türkiyənin bir sıra milliyyətçi qəzet və jurnallarında dərc edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, A.İldırımın mühacirət həyatı İrandan başlamış, Türkiyədə isə davam etmişdir. İranda qaldığı müddət ərzində qələmə aldığı üç şeirdən ikisi məhz şairin vətəndən ayrı düşməsinin üzüntüsünü, qərbliliyini, həmçinin İranda rejimin və ictimai-siyasi şəraitin onun üzərindəki mənfi təsirlərini əks etdirir. “Azərin duası” (Təbriz) və “Bir parça” (Tehran) adlanan həmin şeirlər şairin 1936-cı ildə işıq üzü görən “Boğulmayan bir səs” [13] kitabında və sonrakı nəşrlərdə öz yerini almışdır. “Azərin duası” şeirinin elə ilk mısralarından A.İldırımın dərin əndişəsi duyulur, şair suallarını əvvəlcə özünə, sonra isə Tanrıya ünvanlayır. Lakin bu sualların cavabsız qalması onun ümitsizliyini, kədərini daha da artırmaqdadır. Təqib və sürgünlər, qərbətin dözülməyən ağrı-acısı şairi taqətdən salmış, İranda mövcud vəziyyət isə daha da tükətməmişdir:

Həsrət qalıb doğma yurdun nazlı, müşfiq qucağına,
Gözlər yaşlı, boynu bükük, vətənsizmi öləcəyəm?
Göz dikərək yad ellərin şəfa verməz ocağına,
Böylə qərib, bir parçacıq kəfənsizmi öləcəyəm? [20, 24]

Bu şeirdəki ələcsizlik “Bir parça” adlı kiçik nümunədə şairin üsyan bayrağı qaldırması ilə əvəzlənir. Bu günə qədər şeirləri ilə təsəlli tapan A.İldırım artıq onların hamısına lənətlər yağdırır, tək istəyinin vətəninə gerçəkdən qovuşmaq olduğunu bildirir:

Lənət əşarıma, həm sözlərimə,
Ey vətən, gəl də görün gözlərimə.
Gəl görün, doğsun həyatımda şafaq,
Mən vətənsizmi doğuldum? Bu nə haqq? [20, 34]

Ədəbiyyatımızda tez-tez el aşıqlarımızın həmdəmi, ürək sirdaşı olan dağlar bu dəfə də A.İldırım yaradıcılığında qarşımıza çıxır. Qərib şair yurdundan soraq gətirən, vətəninin əzəmət mücəssəməsi olan dağlar uğrunda ölməyə belə hazırdır. Onun dağlara həsr etdiyi ilk şeirində – “A dağlar”da A.İldırımın yurd həsrəti ilə vətəninə yenidən dönə biləcəyi, ona qovuşacağı inamı vəhdətdədir. Şeir dağlara ümid dolu bir xitabla səciyyəvidir. Şair

qürbət ellərə düşsə də, bu qəribliyin əbədi olmadığına inanmış, yenidən qoynuna qayıdacağı barədə dağlara söz vermişdir:

O gün səndən ayrılıb atılırkən qürbətə,
Söz verdim, yenə bir gün gələcəyəm, a dağlar.
Yıllar boyu anaraq qoynunu çox ağladım,
Mən yenə göy sinəndə güləcəyəm, a dağlar [8, 4].

A.İldırımın şeirlərində tez-tez qarşılaşdığımız məqamlardan biri onun canını hər daim vətəninə, yurduna qurban verməyə hazır olmasıdır. Bu dəfə özünü dağlara fəda etməkdə olan şairin xoşbəxtliyi aşağıdakı bənddə ifadə edilməkdədir:

Sənə ulaşmaq üçün qəlbimdə imanım var,
Damarlarımda sənə vəqf etdiyim qanım var.
Bu savaştan nə qorxu, çıxacaq bir canım var,
Uğrunda gülə-gülə öləcəyəm, a dağlar [8, 4].

Hürriyyətə qovuşduqdan sonra dağlara yetişmək imkanı əldə etmək üçün şair əfsanəvi Oğuz xaqana yoldaş olub, “yağız” atının tərkində yurdu- na dönəcəkdir. Həmin o gün, şairə görə, çox yaxındır. Bu onun azadlığa inamının necə yüksək həddə olduğunu göstəricisidir:

Tariximdə eş olmaq üçün babam Oğuz,
Gün gələr minəcəyəm şu kişnəyən Yağıza.
Söylə, çox ağlamasın məni bəkləyən qıza,
Göz yaşını əlimlə siləcəyəm, a dağlar,
Uzaq deyil, yaxında gələcəyəm, a dağlar [8, 4].

“A dağlar” adlanan digər bir şeir ətrafında araşdırmaçılar arasında fikir ayrılıqları mövcuddur. Belə ki, B.Nəbiyevin: *“A.İldırımın xaricə getmək ərafəsində Azərbaycanın özündə yazdığı əsərlərdə də bir qəriblik ruhu duyulmaqdadır”* [6, 81] deyərək həmin şeirdən bir parça verməsi bu nümunənin vətəndə yazıldığı qənaətində olduğunu göstərir. S.Kılıç “Almas İldırım” [4] məqaləsində şeirin sürgündə qələmə alındığını və şairin Azərbaycandan gözlədiyi qurtuluş xəbərini ala bilməməsinin üzüntüsünü ifadə etdiyini deyir [4, 14]. Ə.Aras isə bu nümunəni şairin mühacirətdə qələmə aldığı şeirlər sırasında vermişdir [1, 462]. Biz də sonuncu müəlliflə həmfikir olub, şeirin məzmunundan çıxış edərək onun A.İldırımın mühacirət dövrü yaradıcılığının məhsulu olduğu qənaətindəyik. Burada doğma yurdun Xəzəri, Kürü, Muğanı, Göygölü, Şahdağı həsrətlə anılır, onların pəjmürdə-hallığı şairin əhvali-ruhiyyəsi ilə üst-üstə düşür. Dağlardan gileylənən A.İldırımın yalvarışları şeirin hüznü ovqatını daha da artırır:

A dağlar, a dağlar, söylə, a dağlar,
Olurmu aşnalıq böylə, a dağlar?!
Yaman günüm yaxşı eylə, a dağlar,
Sənə qurban bu könüllər, a dağlar!... [20, 30]

A.İldırımın Bakıda qoyub getməyə məcbur olduğu ailə üzvlərindən bacısı Sona xanıma yazdığı “Qürbət məktubları” şeirilə bir növ ondan xəbər almağa çalışmışdır. Ailə üzvlərini də rahat buraxmayan rejim onları A.İldırımınla əlaqə qurmaları ilə ittiham edərək Nargin adasına sürgün etmiş, lakin sonradan günahsız olduqları məlum olunca geri qaytarılmışlar. Bütün bu sarsıdıcı olaylar qardaşıyla məktublaşan Sona xanımı qorxuya salır və ondan gələn məktubları gizlədir, cavab məktubu yazmamaq məcburiyyətində qalır. Şeirdə A.İldırımın özləmi səmimi bir dillə ifadə olunmaqla yanaşı, misralar oxuculara onun şair təxəyyülündə canlandığı əski, firavan günlərini də çatdırır:

Çoxdan oldu almadım
Bacım, səndən nə bir məktub, nə soraq.
Bilsən, nə qədər dərindir özləmə, mən,
Gözlərimdə bilsən nasıl tütüyor
O söyüdlü, şam qoxulu topraq!..
Hələ bizim o vişnəli bağçamız,
O mənə nar ağacım,
Yerində dururmu, bacım?... [20, 4]

“Qürbətdə” adlanan digər bir şeir şairin yurd həsrətinin hansı həddə gəlib-çatdığını, onun dözülməzliyini və şiddətini aşkara çıxarır. “Azərin duası” şeirində vətəndən uzaqda ölmək istəmədiyini dilə gətirən A.İldırım, yurdunda bir məzarlıq yerə belə razıdır. Bundan fərqli olaraq, “Qürbətdə” şeirində isə şair yad eldə ölmək ehtimalını nəzərə alaraq, qürbət eldə dünyaya gözlərini qapayacaqsa əgər, cansız bədəninə bu torpaqda dəfn etməməyi, onu yandıraraq küllərini küləyə verməyi dostlarından xahiş edir. Bununla da, şair doğma yurda, onun dağlarına toxuna bilmə ümidini dilə gətirmiş olur:

Mən qürbətdə ölərsəm, qəlbimə sokma çilə,
Söylə, dostlar gömməsin nəşimi topraqlara,
Yaxaraq vücudumu, kül edib verin yelə,
Bəlkə bir zərrə atar rüzgar bizim ellərə [13, 16].

“Qərib quşum” şeiri də digər nümunələr kimi Azərbaycana olan öz-ləmin, həsrət duyğusu və kədərini, şairin qəlbindən süzülən qara qanların poetik ifadəsidir. Qəribliyini ona pənah gətirən bir quşla müqayisə edən A.İldırım quşçıqazın qəminə ortaq ola bilməyəcəyini, öz yurd həsrətinin

aşıb-daşdığını, dərđini bölüşəcək bir kimsənin yoxluğunu, durumunun zavallı quşdan daha ağır olduğunu dilə gətirir:

Gözəl quşum, bu gəlişin nerədən?
Uçub gəldin, hangi dağdan, dərədən?
Mən anlamam, köksündəki yaradan,
Beyhudədir, məndə mərhəm arama,
Mərhəm olsa, qoyardım öz yarama! [14, 2]

“Yaban şərqişi” adlı nümunədə isə bu dəfə onun həmsöhbəti qumru quşudur. Şairə görə, qumrunun məsudluğunun səbəbi yurd-yuvasının, uçmağa qanadının, ən əsası isə hürriyyətinin olmasıdır. A.İldırımsa hürriyyətdən məhrum, biçərə bir qürbətçi kimi boynubükük şəkildə ona həsəd aparmaqdadır. Zalım fələyin payından şairə yalnız yurd həsrəti, qərıblıq və ağrı-acı düşmüşdür:

Sənin qanadın var, məndə qol qırıq,
Səndə gözəl bir səs, məndə hıçqırıq.
Sardıqca könlümü məlun ayrılıq,
Qar düşmüş dağlara bənzəyir başım,
Bir bulud olmuyor belə yoldaşım!.. [20, 57]

A.İldırım “A dost” şeirində məmləkətinə olan həsrətini, yurd sevgisini heç nəyə dəyişmədiyini, dostlarının vəfasızlığını təsvir edir. “Qızıl bir tora düşdüm” – deyə bolşevik işğalına işarə edən şair, vətəndən sürgün olunmanın acısını yanıqlı bir dillə ifadə etməkdədir:

Canana can dedim, uzağa düşdüm,
Dosta bel bağladım, tuzağa düşdüm,
Əfsunlanmış qızıl bir ağa düşdüm,
Birlik diləyinə ermədim, a dost [9, 12].

1920-ci il işğalından sonra yadların əlinə düşən Azərbaycana “Orda bir gəlin var, qaldı yağya” misrası ilə işarə edilməsi şeirin təsir gücünü daha da artırmaqdadır.

Şairin “27 Nisan” adlı şeiri də “A dost” şeirindəki əhvali-ruhiyyəni xatırladır. Həmin tarix təkcə şairin yox, bütün Azərbaycanın kədərlə xatırladığı bir gün olaraq yaddaşlardan silinməmişdir. Hər gələn 27 aprel şairin acı xatirələrini oyudaraq, onun yurd həsrəti ilə yanaşı, istiqlal arzusunu da qabardır:

Nisanın bu gün yenə gözləri yaşla dolu,
İlləri yasa düşmüş bir Yurd için mi ağlar?...
Yıllar oldu bəklədim... Bəkliyorum bu yolu,
Nə aradan çəkilir, nə yıxılır bu dağlar!... [7, 9]

Qeyd edək ki, şairin bu qara gün münasibətilə “Qurtuluş” dərgisinin 1939-cü il aprel sayında dərc etdirmək istədiyi həmin şeir redaksiyaya gec göndərildiyindən may ayında çıxan 55-ci sayda oxuculara təqdim olunmuşdur.

A.İldırım oğlu Azərə yazdığı “Bilməm ki” şeirində yurdunun müstəqilliyə qovuşacağı günü görə bilməyəcəyini düşünür və artıq övladını həmin o böyük günə hazırlayır. “Qəhr olası bu ayrılığ”ın bitəcəyi, vətəndə yenidən hürriyyət günəşinin doğacağı günü görə biləcəkmə – deyər düşünən şair üçün bu durum çox ağırdır:

Qovuşarkən yurd bayrama, düyünə,
Çalxalanacaq el öyünə-öyünə,
Sən erincə özlədiyim o günə,
Mənim ömrüm yetəcəkmə, bilməm ki! [20, 55]

“Hanı?” və “Nə olurdu?” şeirlərini oxuduqca yenə taleyindən şikayətçi, məyus bir A.İldırım görsək də, sonuncu bəndlərdə onun yurduna qovuşacağına bəslədiyi inamın da şahidi oluruq. “Hanı?” şeirində yuvasına dönən bir quş və ovaya enən bir çobanın bəxtiyarlığı sezilir. Fiziki cəhətdən vətəndən ayrı düşən şairi yurduna aparacaq yol görünməsə də, son bənddəki “Məni ondan ayıracaq qol hanı?” misrası onun özünü ruhən yurdunda hiss etdiyinin poetik ifadəsidir:

Həsərət qalib baharına, qışına,
Sordum onu uçub gələn quşuna.
Baxma dostum, gözlərimin yaşına,
Məni ondan ayıracaq qol hanı? [16, 7]

Qürbət ağrıları şairin bir olan dərđini min etsə də, “Nə olurdu?” şeirindən verilmiş aşağıdakı bəndlə acı günlərin müvəqqətiliyinə inancının sonsuz olduğuna şübhə qalmır:

Vurma, gönül, vurma, əlbət bu qışın bir yazı var.
Bu qara gün keçicidir, bir gün bitər, inləmə!
Bağçamızda sarı bülbül yenə ötər, inləmə! [17, 4]

“Neyləyim?”dəki ovqat da yuxarıdakı iki şeirin kədərli əhvali-ruhiyyəsi ilə səsləşir. Şair daha da irəli gedərək, onun vətən sevgisinin din və Tanrı sevgisinin kölgədə qoyduğunu yazır. Bu baxımdan da A.İldırımın “Əsir Azərbaycanım” şeirini xatırladır, içində tüğyan edən vətən eşqini daha da alovlandırır:

Ah, o vətən, o yurdum... Eşsiz cənnət bir ölkə,
Onsuz böylə yaşamaq, mənəcə iyrənc bir ləkə.

Onsuz din bir əfsanə, onsuz Tanrı bir kölgə,
Onsuz xilqətdən ilham alamadım, neyləyim?... [18, 4]

“Əsir Azərbaycanım” şeiri A.İldırım poeziyasının ən dəyərli örnəklərindən biri, bəlkə də birincisidir. Şeir təkcə şairin yurd həsrətini, qərblilik duyğu və acılarını ifadə etməklə kifayətlənməmişdir. Şeirin yazıldığı 1935-ci il Azərbaycanda sovet rejimi və ideologiyasının hökm sürdüyü bir dövrdür. Bu baxımdan, sözügedən nümunədə də ölkənin əsarət dönəminin ab-havasını görmək mümkündür. Təkcə “Azərbaycan, mənim baxtsiz anam oy” misrası əslində çox mətləbləri aşkar edir, şeirə tarixi-siyasi bir aspektdən nəzər salınmasının zəruriliyini də göstərir.

Şeirin ilk bəndində uşaqlıq xatirələri xoş bir an kimi gözündə canlanan şairin həsrət duyğusu sonrakı bəndlərdə daha kədərli notlarla davam etdirilir. A.İldırım üçün “Vətən bərabərdir Ana” düsturu bu şeirdə də öz təsdiqini tapır. Onu dünyaya gətirən də, başı üstündə laylalar söyləyən də anası cismində təcəlli edən Azərbaycandır:

Nərdə məni gül qoynunda doğuran,
Xəmirimi göz yaşıyla yoğuran,
Beşiyimdə “layla balam” çağıran,
Azərbaycan, mənim baxtsiz anam, oy,
Neçə bir il həsrətinlə yanam, oy?... [20, 54]

Şeir təkcə A.İldırımın ah-vayını, çarəsizliyini ifadə etmir, içində olan ümidini, göy Xəzərin əsarət zəncirini qırıb, bu axmaq gedişə son verməsini istəməsini, yenidən hürriyyəti dadmağı dilədiyini də göstərir:

Salam desəm, rüzgar alıb götürsə,
Ağrı dağdan Alagözə ötürsə,
Gur səsimi göy Xəzərə yetirsə,
Xəzər coşub zəncirini qırsa, oy!...
Hökm etsə, bu sərsəm gediş dursa, oy!... [20, 54]

A.İldırımın vətən, yurd sevgisinin Allah sevgisinin önünə keçməsi, tək qibləgahı olan Azərbaycandan uzaqda keçən günlərinin ağrı-acısı aşağıdakı bənddə daha təsirli şəkildə oxuculara çatdırılmışdır:

Könlümə tək Kəbə yaptım səni mən,
Sənsiz nədəm qürbət eldə günü mən,
Sənsiz nədəm Allahı mən, dini mən,
Azərbaycan, mənim tacım, taxtım oy!
Oyanmazmı kor olası baxtım oy?! [20, 54]

“O gözələ” və “Allahım” şeirlərində də şairin dininin, imanının təkcə

yurdu olması gerçəyi ən az “Əsir Azərbaycanım”dakı qədər təsirli və insan ruhuna sirayətədidir:

Sənsən dinim, yolum, imanım mənim,
İnan ki, yox başqa gümanım mənim [19, 4].

Mənim Kəbəm, gözəllikdən bir bucaq,
Səcdəgahım, baş qoyduğum bir qucaq.
Mən anlamam xilqət sonu nolacaq,
Dərdə dərman bir gözəldir, Allahım [10, 7].

Şairin yaradıcılığını tədqiq edən araşdırmaçılar (B.Nəbiyev, N.Cabbarlı, N.Ələkbərli, S.Okumuş, Ə.Aras və b.) “Əsir Azərbaycanım” şeiri üzərində xüsusi dayanmış, onun bədii dəyəri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri barədə fikirlər bildirmişlər. Yaşar Qasımbəyli isə həmin şeiri S.Vurğunun A.İldırımınla təqribən eyni dövrdə, lakin fərqli ictimai-siyasi şəraitdə qələmə aldığı “Azərbaycan” şeiri ilə müqayisəli təhlil etmiş, 1930-cu illər Azərbaycanına münasibətdə müxtəlif müəllif yanaşmalarının səbəblərini araşdıraraq maraqlı bir məqalə ortaya qoymuşdur [5, 190-201].

Klassik ədəbiyyatımızda həm dünyəvi, həm də ilahi eşqi təcəssüm etdirən “yar”, “gözəl”, “sevgili” və s. kəlmələr real gözəllə yanaşı, bir olan Allahın təsvir edilməsi vasitəsi idisə, A.İldırım poeziyasında bu sözlər şairin səcdəgahı Azərbaycana müraciət vasitələridir. Bu baxımdan, mühacir şairin “Gəl” və “Həsrətim” şeirlərindəki “yar”, “O gözələ” şeirindəki “gözəlim” kəlmələri fikirlərimizi təsdiq etməkdədir. Həmin şeirlər də digər örnəklər kimi, A.İldırımın vətən həsrətinin, qürbət ağrılarının və əlacsızlığının ifadəsidir:

Gəl, ey məni hicriylə atəşlərə yaxan yar,
Bu sonsuz çırpınışdan halım yaman oldu, gəl.
Hey ah etdim, ahımdan yıxılmadı bu dağlar,
Yolunu bəklədiyim xeyli zaman oldu, gəl [15, 4].

Muğan yaylasında, göy Mil düzündə,
Axdı qanım damla-damla izində.
Gəl, vəfa qıl, sən də bir dur sözündə,
Mən sözüm üstündə durdum, gözəlim [19, 4].

“Qurbanın ola bilsəm”, “Bir səs gəlir uzaqdan”, “Yurd həsrəti” kimi şeirlərdə də şairin vətən həsrətinin, bitməz hicranının özünəməxsus şəkildə təsviri nəzərə çarpır.

A.İldırım “Bir quş olsaydım” şeirində düşdüyü bu çarəsiz durumdan, qəriblikdən qurtulmaq üçün qorxusuz bir quşa çevrilib qartallara yoldaş

olmaqla yurduna varmağı arzulayır:

Yazıq ki, yerdəyəm, qolu bağılyam,
Nolurdu pərvasız quş olsaydım, ah!
Aşıb keçmək üçün qarlı dağları,
Uçan qartallara eş olsaydım, ah! [12, 14]

Sonrakı bənddə Azərbaycana “dilbər qız” – deyə işarə edən şair əsarət altında inləyən yurdunun üçrəngli bayrağının hürri dalğana bilməməsini, ay-ulduzun həsrətində olduğunu dilə gətirir:

Bilməm günahı nə o dilbər qızın,
Çəkər həsrətini ayın, yıldızın!
Yolları bəkləyən o yaşlı gözün
Axıtdığı qanlı yaş olsaydım, ah! [12, 14]

A.İldırım gəncliyinin baharını, isti ana qucağını, dilindən düşürmədiyi Azərbaycanını geridə qoyub sürgün yollarına düşməsinin onda yaratdığı hissləri, kədərli ovqatı çox zaman şeirlərinə tökülür, bəzən isə o qədər tükənir ki, başqa bir şeirində bütün sualları cavabsız qoyaraq sadəcə “bilmə içimdəkini” deməklə kifayətlənir:

Sorma mənə yaşın kaç, eşqin, gəncliyin nerdə,
O dün yaşıl bir fidan, bu günsə bir iskəlat...
Mən nedəm, həp əzəldən böylə dönər bu xilqət,
Dünki sıcaq bir öpüş, bu gün qara bir tikən.
Mənə sorma yaşın kaç, eşqin, gəncliyin nerdə?
Çoxdan oldu gömdüyüm onu doğduğum yerdə... [11, 4]

Nəticə. A.İldırımın yurd həsrəti motivli şeirlərinin hər biri öz hüdudsuzluğu ilə seçilir, yorğun şairin məşəqqətli keçən mühacir ömrünün, onu bir an da olsun tərki etməyən qərıblıq duyğusunun bədii şəkildə əksi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Şair qürbət lirikası ilə oxuculara mənəvi aləmini açır, buradakı təlatümlərdən xəbər verir, halını əyan edir. Şairin bu mövzudakı şeirlərində əsas etibarilə, qəmginlik, çarəsizlik, həsrət yangısı və s. baş qaldırsa da, təhlillərdən də aydın olur ki, həmin misralar içində parlayan bir ümid işığı da mövcuddur. Həmin ümid işığı ki, A.İldırımın həyata tutunmasına yardımçı olmuş, yenidən Azərbaycana qovuşmaq, vətən torpağının hər qarışında addımlaya bilmək, əzəmətli dağlarının təmiz havasını nəfəsinə çəkmək, Xəzərə, Göygölə tamaşa etmək xəyalının bir gün gerçəkləşəcəyini şairə təlqin etmişdir.

A.İldırım şeirlərinin dil-üslub xüsusiyyətlərini, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin işlənmə məqamlarını, ayrı-ayrı poetik örnəklərin hər birində nəzərə çarpan axıcılığı duymaq o qədər də çətin deyil. Şeirlərin birbaşa

oxucuların ürəyinə toxuna bilməsi şairin keçirdiyi hissləri qələmə aldığı əsərlərə necə ustalıqla hopdurduğunun göstəricisidir.

Ümumilikdə isə A.İldırım şəxsiyyəti üçün səciyyəvi olan və yaradıcılığına da bilavasitə sirayət edən vətən sevgisi, yurda bağlılıq, millət təəsübkeşliyi və s. kimi yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər günümüzün gəncliyinə örnək olmaq baxımından xüsusilə aktualdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aras E. Hazar'dan Hazar'a Elmas Yıldırım. – Elazığ: Manas yayıncılık, 2007. – 660 s.
2. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət nəsrli. – Bakı: Elm və təhsil, 2011. – 140 s.
3. Cabbarlı N. Azərbaycan mühacirət poeziyası (icmallar və portretlər). – Bakı: Elm və təhsil, 2014. – 120 s.
4. Kılıç, S. Kuzey Azərbaycan şairlərindən Elmas Yıldırım. // – İstanbul: Ötügen, 1975, 8 ağustos. Sayı 8 (140),–s.13-16.
5. Qasımbəyli Y. Almas İldırımın “Əsir Azərbaycanım” və Səməd Vurğunun “Azərbaycan” şeirlərində milli-tarixi gerçəkliyin inikası // Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. II Beynəlxalq elmi konfransın materialları, – Bakı, – 10-11 oktyabr 2016, – s.190-201.
6. Nəbiyev B. Didərgin şair (Almas İldırımın yaradıcılıq yolu). (İkinci nəşr). – Bakı: XXI YNE, 2005. –120 s.
7. Yıldırım E. 27 Nisan // – Berlin: Kurtuluş, – yıl 6, mayıs 1939. Sayı 55, – s.9.
8. Yıldırım E. A dağlar I // – İstanbul: Çınaraltı, – ocak 1942. Sayı 26, – s.4.
9. Yıldırım E. A dost // – İstanbul: Bozkurt, – mart 1942. Sayı 13, – s.12.
10. Yıldırım E. Allahım // – İstanbul: Çınaraltı, – 12 haziran 1943. Sayı 90, – s.7.
11. Yıldırım E. Bilme içimdekini // – İstanbul: Çınaraltı, – 25 temmuz 1942. Sayı 44, – s.4.
12. Yıldırım E. Bir kuş olsaydım // – İstanbul: Çınaraltı, – 3 nisan 1943. Sayı 80, – s.14.
13. Yıldırım E. Boğulmayan bir ses. – İstanbul: Tecelli basımevi, – 1936. – 50 s.
14. Yıldırım E. Garip kuşum // Turan – yıl 15, 1947, 16 nisan. – s.2.
15. Yıldırım E. Gel // – İstanbul: Gök-Börü, – yıl 1, 8 nisan 1943. Sayı 10, – s.4.
16. Yıldırım E. Hanı? // – İstanbul: Çınaraltı, – ekim 1942. Sayı 54, – s.7.
17. Yıldırım E. Ne olurdu? // – İstanbul: Gök-Börü, – yıl 1, 24 kasım 1942. Sayı 2, – s.4.
18. Yıldırım E. Neyleyim? // – İstanbul: Gök-Börü, – yıl 1, 1 ocak 1943. Sayı 4, – s.4.
19. Yıldırım E. O güzele // – İstanbul: Gök-Börü, – yıl 1, 6 mayıs 1943. Sayı 12, – s.4.
20. Yıldırım E. Yiğitlere sesleniş. – Ankara: – Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları, – 1990. –120 s.

ТЕМА ТОСКИ ПО РОДИНЕ В ЭМИГРАНТСКОЙ ПОЭЗИИ АЛМАСА ИЛЬДЫРЫМА

Хулья М.ДЖАБИЕВА

РЕЗЮМЕ

В поэзии Алмаса Ильдырыма, известного представителя азербайджанской литературы XX века, особое место занимает тема тоски по родине. Сложный жизненный путь поэта-эмигранта наиболее отчетливо прослеживается именно в его

поэзии на данную тему. Эта тема обогатила его лирику, придав ей новую художественную ценность.

В статье исследованы факторы, обусловившие появление в поэзии Алмаса Ильдырыма стихов, отражающих тоску по родине, выявлены истоки происхождения данной темы, отобраны и оценены наиболее совершенные поэтические образцы эмигрантской лирики поэта. Такие стихотворения поэта, как “Моя тоска”, “27 апреля”, “К другу”, “Приди”, “Где?”, “Если бы я был птицей” впервые подверглись анализу. Содержание представленных в нашем исследовании поэтических образцов поэта свидетельствуют о том, что сердце А.Ильдырыма всегда было наполнено тоской по родине и желанием воссоединиться с Азербайджаном. Интерес представляет и тот факт, что если в одном стихотворении перед читателем предстает совершенно измотанный и потерявший надежду А.Ильдырым, то в другом мы видим одухотворенного надеждой человека. Используемые поэтом в таких стихах, как “Эй, горы”, “О, мой Аллах”, “Красавице”, “Что мне делать?” и других, художественные средства описания и выражения еще более отшлифовали эти образцы.

Ключевые слова: Алмас Ильдырым, эмигрантская поэзия, анализ, тоска по родине

THE THEME OF NOSTALGIA IN THE POETRY OF ALMAS ILDIRIM'S EMIGRATION PERIOD

Hulya M. JABIYEVA

SUMMARY

The motif of nostalgia has a special place in Almas Ildirim's poetry related to his emigration period, who is a well-known representative of 20th century Azerbaijani literature. The difficulty of the emigrant poet's life path was more clearly reflected in his poems on the mentioned topic. The poet's lyrics have become richer with this themes and slightly increased their artistic value.

In the article, the factors that made the creation of the poems reflecting the nostalgia in A.Ildirim's poetry, the sources from which this theme originated from had been clarified, the most imperfect poetic examples chosen from the the poet's poetry about his life spent in a foreign land had been appreciated in poems such as “My yearn”, “April 27th”, “Come on”, “Hey, friend”, “Where”, “If I were a bird” had been analyzed for the first time. From the contexts of the poetic examples which we represented in our research, we can clearly feel the scent of the poet's yearning for this homeland and his wish for reuniting with Azerbaijan. It is also interesting that if the reader sees A. Ildirim as a morally exhausted one, on the other hand in another example, we meet A. Ildirim as a person who was born again with an endless hope. The means of artistic description and expression he used in his poems such as “Hey, Mountains”, “My God”, “To that beauty”, “What can I do” etc. have polished these poetic examples.

Keywords: Almas Ildirim, emigration poetry, nostalgia, analysis

TARİX**UOT 94 (479.24)****İLHAM ƏLİYEV AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİYİNİN
KEŞİYİNDƏ DURAN QÜDRƏTLİ LİDERDİR****İradə M.HÜSEYNOVA***

Biz bu günə qədər qarşımızda duran bütün vəzifələrə uğurla çatmışıq. Bəyan etdiyim bütün hədəflərə çatmışıq. Ərazi bütövlüyümüzün bərpası, torpaqlarımızın qaytarılması mənim Prezident kimi başlıca vəzifəm idi. Mən şadam ki, bu vəzifənin öhdəsindən də şəərəflə gəlirəm və Azərbaycan xalqının dəstəyi, zəhməti və cəsarəti hesabına biz torpaqlarımızı qaytarırıq. Azərbaycan xalqının fədakarlığı bir daha onu göstərir ki, biz böyük xalqıq, biz birlik nümayiş etdirmişik və bu birlik bizi daha da gücləndirəcək, ölkəmizi daha da qüdrətli ölkəyə çevirəcəkdir.

İlham Əliyev

Məqalədə XX əsrin axırlarında yenidən müstəqillik qazanan Azərbaycan Respublikasının mövcudluğunda və bu gün dünyanın sürətlə inkişaf edən dövlətlərindən birinə çevrilməsində Heydər Əliyevin tarixi və misilsiz fəaliyyətindən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, ümummilli liderimizin alternativli olmayan düşünülmüş daxili və xarici siyasəti bu gün onun siyasi varisi, Heydər Əliyev siyasi məktəbinin layiqli yetirməsi və davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Dövlətimizin əsaslarının möhkəmlənməsinin və həyata keçirilən strategiyanın səmərəliliyinin məhz İlham Əliyevin varislik keyfiyyətləri, müdrikliliyi, siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi, ümumilikdə, rəşional davranış modeli sayəsində mümkün olduğu vurğulanır.

Məqalədə son 20 il ərzində Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə müxtəlif sahələrdə əldə edilən uğurlar təhlil edilir, Prezidentin Ali Baş Komandan kimi ərazilərimizin işğaldan azad edilməsi üzrə qətiyyətli fəaliyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılır. Həmçinin, müəllif tərəfindən Azərbaycanın sürətli inkişafının yeni-yeni istiqamətləri əhatə etdiyi və ölkənin regionda lider dövlət olduğu bir daha təsdiqlənir, respublikada sürətli inkişaf barədə faktoloji materiallara əsaslanmaqla ətraflı məlumat verilir.

Açar sözlər: ümummilli lider, müdrik siyasət, İlham Əliyev, Xankəndi şəhəri, Azərbaycan, Azərbaycan bayrağı

* *Bakı Dövlət Universitetinin professoru; iradahuseynova@bsu.edu.az; ORCID ID: 0000-0003-4879-8026*

Azərbaycan dünyanın böyük dövlətlərinin siyasi-iqtisadi maraqlarının kəsişdiyi coğrafiyada - Avropa ilə Asiyanın qovuşuğunda yerləşərək, əlverişli geosiyasi-geostrateji mövqeyə, zəngin təbii ehtiyatlara və böyük sənaye potensialına malikdir. Ölkəmizin rəhbərliyi Azərbaycan xalqının qəti əzminə və inamına arxalanaraq, müstəqilliyimizin möhkəmləndirilməsinə, demokratik islahatların həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmiş müdrik siyasət aparır. Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulmuş müstəqil Azərbaycan dövlətinin müasir dövrdə hərtərəfli inkişafını həyata keçirən, onun zəngin siyasi irsinin layiqli davamçısı xalqını sevən, onun rifahı yolunda əlindən gələni əsirgəməyən, dövlətçiliyimizin, ərazi bütövlüyümüzün keşiyində hər zaman möhkəm duran, ölkəmizi etibarlı tərəfdaş kimi dünya müstəvisində yüksək səviyyədə təsdiq edən görkəmli şəxsiyyət Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, qəhrəman liderimiz İlham Əliyevdir.

Müdrik siyasi və dövlət xadimi, ümummillə lider Heydər Əliyev 2003-cü ildə keçirilən prezident seçkilərindən öncə xalqa müraciətində demişdi: *“İlham Əliyev yüksək intellektli, pragmatik düşüncəli, müasir dünya siyasətini və iqtisadiyyatını gözəl bilən, enerjili və təşəbbüskar bir şəxsiyyətdir. Sizi əmin edirəm ki, həm İlham Əliyev, həm də Yeni Azərbaycan Partiyası bundan sonra da xalqımızın ən layiqli övladlarını öz ətrafında sıx birləşdirərək, Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəklər. İnanıram ki, mənim axıra çatdırma bilmədiyim tələyüklü məsələləri, planları, işləri sizin köməyiniz və dəstəyinizlə İlham Əliyev başa çatdırma biləcək. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”* [7]. Məhz həmin dövrdən etibarən əldə edilən böyük uğurlar Ulu Öndər Heydər Əliyevin bu fikirlərinin gerçəkliyə, real həyata əsaslandığını tam sürətdə təsdiqlədi.

2003-cü il oktyabr ayının 15-də xalqımızın, seçicilərin mütləq əksəriyyətinin dəstəyini qazanaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilən İlham Əliyev Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirməyə başladı. *“Mən hər bir azərbaycanlının Prezidenti olacağam”* deyərək, müqəddəs Qurana və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına and içən dövlət başçımız verdiyi bütün vədlərin yerinə yetirilməsi üçün gecə-gündüz çalışdı və buna tamamilə nail oldu. 20 il ərzində prezident olduğu dövrə nəzər salsaq görürük ki, İlham Əliyev əsr-lərə sığmayan fəaliyyəti ilə bütün amalı insanlara xidmət etmək, xalqa arxalanmaq, onunla bir olmaq, mənafeyini qorumaq, dövlət maraqlarını təmin etmək kimi şərəfli tarixi missiyanı həyata keçirməyə müvəffəq olmuşdu.

İlham Əliyev Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunacağını, işğalçı ermənilərin qədim və müqəddəs torpaqlarımızdan çıxarılacağını, məcburi köçkünlərin öz dədə-baba yurdlarına geri dönəcəklərini qəti əminliklə bəyan etmişdi; cənab Prezident, müzəffər Ali Baş Komandan bu vədinə də

xilaf çıxmadı, bu sözünü də yerinə yetirdi – Azərbaycan Respublikası Ermənistanın hərbi birləşmələri tərəfindən zəbt olunmuş ərazilərini azad etdi [8, 54].

Azərbaycan xalqı, ölkə vətəndaşları, dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan soydaşlarımız hamılıqla doğma torpaqlarımızın işğaldan azad olunacağına və düşmən tapdağı altında qalan əzəli torpaqlarımızın mütləq azad ediləcəyinə hər zaman əmin idi. Bu əminliyi, bu inamı yaradan, mərdliklə, peşəkarlıqla, böyük məharətlə ərazi bütövlüyümüzü təmin edən möhtərəm prezidentimiz, müdrik sərkərdəmiz, igid Ali Baş Komandan İlham Əliyevdir!

Məlum olduğu kimi, 2016-cı ilin Aprel döyüşləri “Böyük Qayıdış”ın başlanğıcı oldu. Cəmi 2 il sonra – 2018-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasında yüksək peşəkarlıq və böyük məharətlə həyata keçirilmiş “Günnüt” əməliyyatı nəticəsində də bir sıra ərazilərimiz, strateji məntəqələr düşməndən təmizləndi. İkinci Qarabağ Müharibəsi isə Azərbaycanın tarixi qələbəsi, Ermənistanın kapitulyasiyası ilə nəticələndi. Zəfərlə başa çatan 44 günlük müharibə Azərbaycan rəhbərliyinin həm hərbi, həm də diplomatik sahədə mühüm əhəmiyyət kəsb edən qələbə qazandığını sübut etdi. Artıq şanlı tariximizə qızıl hərflərlə yazılmış İkinci Qarabağ Müharibəsinin hər bir günü şəhər və kəndlərimizin, strateji yüksəkliklərin işğaldan azad edilməsi xəbərini alırdıq. 2020-ci il noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyanat nəticəsində Azərbaycanın Laçın, Kəlbəcər və Ağdam rayonları bir güllə atılmadan belə, Azərbaycana təhvil verildi. Beləliklə, Azərbaycanın bu qədim, əzəli, füsunkar, müqəddəs torpaqlarında yeni dövr başladı, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyuldu.

Ulu Öndər Heydər Əliyev 2003-cü il oktyabrın 1-də Azərbaycan vətəndaşlarına ünvanladığı yuxarıda xatırladığım müraciətində deyirdi ki, İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin inkişafı və xalqımızın firavanlığı yolunda çox işlər görəcəkdir. Biz hamımız müdrik siyasətçinin proqnozlarının gerçəkləşməsinin şahidi olduq. Dövlətimizin rəhbəri, rəşadətli ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyev əbədi rəhbərimizin bütün ideyalarını gerçəkləşdirir, onun daxili və xarici siyasətini uğurla davam etdirir. O, Ulu Öndərin ata vəsiyyətini də yerinə yetirdi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyev Şuşanın alınması münasibətilə xalqımızı təbrik edərkən bu məsələyə də toxunmuşdur: “...Mən bu gün, eyni zamanda, Ulu Öndər Heydər Əliyevin məzarını ziyarət etdim, onun ruhu qarşısında baş əydim. Ürəyimdə dedim, xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim. Şuşanı azad etdik! Bu, böyük Qələbədir! Şəhidlərimizin, Ulu Öndərin ruhu şaddır bu gün!” [9].

Lakin mənfur düşmənin Qarabağı tərk etməmiş bəzi silahlı birləşmələri, həmçinin bölgədə sülh və əmin-amanlığın bərqərar olmasında maraqlı

olmayan revanşist qüvvələr regionun bir sıra yerlərində terror aktları törədir, minadan təmizlənmiş sahələrdə yeni minalar basdırır, dinc insanların həlak olmasına və xəsarət almasına gətirib çıxarırdılar. Regionda antiterror əməliyyatlarının aparılması qaçılmaz idi. Bunun nəticəsi olaraq, 2023-cü il sentyabrın 19-da aparılan və cəmi bir gün çəkən lokal xarakterli antiterror tədbirlərindən sonra Dövlət Bayrağımız Sərsəng su anbarı ərazisində, Xankəndi, Ağdərə, Xocalı və Xocavənd şəhərlərində, Xocalı rayonunun Əsgəran qəsəbəsində də ucaldıldı. Beləliklə, möhtərəm Prezidentimiz, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin düşünülmüş və müdrik siyasəti, qətiyyətli rəhbərliyi və əzmkarlığı nəticəsində bütün işğal olunmuş regionlarımız düşməndən tamamilə azad edildi, Azərbaycan dövlətinin suverenliyi bütün ölkə ərazisində bərqərar oldu.

Böyük fərəh hissi ilə qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev oktyabrın 15-də Xankəndi şəhərində, habelə daha bir neçə şəhərimizdə üçrəngli müqəddəs bayrağımızı yenidən ucaldtı. Gerçəkdən də bu, Azərbaycan xalqının tarixində möhtəşəm, qürurverici bir gündür.

Dövlətimizin rəhbəri məhz 20 il əvvəl –2003-cü il oktyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdi. Düz 20 il sonra isə möhtərəm prezidentimiz, müzəffər Ali Baş Komandan üçrəngli bayrağımızı məhz Xankədidə ucaldtı. Şəhərin mərkəzi meydanında Azərbaycanın Dövlət Bayrağının qaldırılması münasibətilə xalqımızı ürəkdən təbrik edən əziz prezidentimiz demişdir: *“Düz 20 il bundan əvvəl Azərbaycan xalqı mənə böyük etimad göstərərək prezident seçkilərində Prezident vəzifəsinə seçmişdir. O vaxt doğma xalqıma müraciət edərək söz vermişdim ki, Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin milli maraqlarını müdafiə edəcəyəm, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü qoruyacağam. Konstitusiyaya və “Qurani-Kərim”ə əl basaraq and içmişdim. Şadam ki, son 20 il ərzində verdiyim bütün vədlər, qarşıma qoyduğum bütün vəzifələr icra edildi”* [10]. Birmənalı olaraq böyük qürur hissi və fəxarətlə qeyd edə bilərik ki, bütün bu və digər nailiyyətlərimizin memarı və müəllifi müzəffər Ali Baş Komandan, 55 milyonluq dünya azərbaycanlılarının lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik siyasətinin ən layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevdir!

Ümummillə lider Heydər Əliyev çoxşaxəli fəaliyyəti ilə çoxdan sübuta yetirmişdir ki, güclü iqtisadiyyata, müstəqil xarici siyasətə, demokratik imicə, mənəvi-intellektual yüksəlişə malik olmayan xalq güclü dövlət qura bilməz. Ulu Öndər bütün mənəli həyatı və şərəfli dövlətçilik fəaliyyəti müddətində yalnız Azərbaycanı düşünmüş, onun müasirləşməsinə, qüdrətlənməsinə, çiçəklənməsinə çalışmışdır. Dahi rəhbərimiz Azərbaycanı daim inkişaf edən, müasir görmək istədiyindən xalqın gələcək taleyinə biganə

qalmamış, müasirləşmə xəttini özündən sonra layiqincə davam etdirəcək müasir düşüncəli, yüksək idarəetmə və təşkilatçılıq qabiliyyətinə malik müasir ruhlu lider yetişdirmişdir. Əgər Heydər Əliyevin müasirləşmə siyasəti ötən əsrin 70-ci illərindən etibarən Azərbaycanı keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ölkəsinə çevirmişdisə, eyni zamanda 90-cı illərdə xoas və tərəqqidən inkişafa doğru mükəmməl strategiyanı təmin etmişdisə, onun layiqli davamçısı cənab İlham Əliyevin ötən 20 il ərzində yürütdüyü modernləşmə kursu respublikamızın milli inkişaf modelinin formalaşmasını şərtləndirmişdir [11, 70-81;12, 29-45].

Birmənalı olaraq qeyd edə bilərik ki, tariximizin ən yeni mərhələsində 2003-cü ildən sonrakı dövr İlham Əliyev dövrünün parlaq fəaliyyəti və uğurlu illəri kimi yadda qalacaqdır. Prezident İlham Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etdiyi bu 20 illik müddət Azərbaycanın şanlı tarixinə hərtərəfli və sürətli inkişaf dövrü kimi daxil olmuşdur. Məlum olduğu kimi, ictimai-siyasi sabitliyin qorunmasının, mövcud iqtisadi inkişafın, hərtərəfli tərəqqinin fundamentini ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf strategiyası, onun müəyyənləşdirdiyi daxili və xarici siyasət xətti təşkil edir. Hazırlanan dövlət proqramları, onların dəqiq icra mexanizmi bütün xalq tərəfindən dəstəkləndiyindən ölkəmizin sürətli inkişafı üçün əlverişli şərait yaranmışdır. Dövlətimizin əsaslarının möhkəmlənməsi və həyata keçirilən strategiyanın səmərəliliyi məhz İlham Əliyevin varislik keyfiyyətləri, müdrikliyi, siyasi iradəsi və uzaqgörənliyi, ümumilikdə, rəşadətli davranış modeli sayəsində mümkün olmuşdur. Prezident İlham Əliyev şəxsiyyəti müasir cəmiyyətdə liderlik fenomeninin ən önəmli cəhətlərini, ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Ümummilli liderimizin alternativ olmayan düşünülmüş daxili və xarici siyasəti bu gün onun siyasi varisi, Heydər Əliyev siyasəti məktəbinin layiqli yetirməsi və davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Prezidentimiz dəfələrlə bəyan etmişdir ki, Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirmək üçün ölkədə yalnız Heydər Əliyevin siyasəti davam etdirilməlidir. Çünki bu, Azərbaycanın bu günü, sabahı, gələcəyi üçün yeganə siyasətdir. Bu siyasətin gerçəkdən də heç bir alternativini yoxdur. Bu siyasət Azərbaycanı böyük bəlalardan xilas etmişdir. Ölkəmiz xaosdan, böhrandan, anarxiyadan inkişafa, sabitliyə doğru böyük addımlar atmışdır. Hörmətli Prezidentimiz demişdir: *“Bizim qarşımızda nadir imkanlar var. Sabah, ondan sonrakı illərdə Azərbaycan necə olacaq - bu, bizdən asılıdır. Elə etməliyik ki, güclü dövlət yaradaq, müstəqilliyimizi daha da möhkəmləndirək. Azərbaycanın potensialını tam şəkildə insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına yönəldək və beləliklə, ölkəmizdə vətəndaş cəmiyyəti yaradaq. Azad cəmiyyət, hüquqi dövlət, qanunun aliliyi, güclü iqtisadiyyat, güclü ordu, çevik xarici siyasət və Azərbay-*

canın maraqlarının tam şəkildə qorunması və möhkəmlənməsi - bu, bizim qarşımızda duran əsas global istiqamətlərdir” [3, 62].

İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi ilə 2003-cü ildən etibarən həyatımızın müxtəlif sahələrində əsaslı uğurlara nail olmuşuq. Bu uğurlar sayca və keyfiyyətcə o qədər çoxdur ki, burada yalnız kiçik bir qismini sadalaya bilərik. Elə 44 günlük müharibədən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə görülən möhtəşəm, inanılmaz işlərə qısaca diqqət yetirsək, kifayət edər. Post-münaqişə dövründə Azərbaycan makroiqtisadi sabitliyi qoruyub saxlamış, iqtisadi artım bərpa olmuşdur. 2021-ci ilin elə ilk ayından başlayaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə başlanılan sürətli və çoxşaxəli işlər müxtəlif istiqamətləri əhatə etmişdir: minalanmış ərazilərin minalardan təmizlənməsi, Füzulu, Laçın və Zəngilan beynəlxalq hava limanlarının, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolunun tikintisi, 30 illik fasilədən sonra Şuşada Xarıbülbül festivalının keçirilməsi, Zəngilan rayonunda “ağıllı kənd” layihəsinə başlanılması və soydaşlarımızın Ağalı kəndinə köçürülməsi və s. və i.a. Artıq Füzuli və Zəngilan beynəlxalq hava limanları fəaliyyətə başlamışdır. Ağdam şəhəri minalardan tam təmizlənməmişdir. Ölkə rəhbərliyinin təşəbbüsü və birbaşa iştirakı ilə möhtəşəm işlər, misli görünməmiş fəaliyyətlər davam edir, düşmən tərəfindən tamamilə dağıdılmış şəhər, kənd və qəsəbələrimiz qurub-yaratmaq eşqi ilə yaşayan Azərbaycan insanının əli ilə yenidən abadlaşdırılır, hətta əvvəlkindən də daha gözəl, cənnət simalı olur.

Ulu öndərin siyasətinin uğurla davam etdirilməsi nəticəsində Azərbaycan regional nəqliyyat dəhlizinə çevrilmişdir. Azərbaycanın nəinki azad edilmiş regionlarında, habelə bütün bölgələrində, bütün yaşayış məntəqələrində yenidənqurma işləri, tikinti-abadlıq, quruculuq işləri aparılmışdır və miqyasına görə bu misilsiz işlər bu gün də intensiv şəkildə davam etdirilir. Bütün bu və digər mühüm fəaliyyətlərin müəllifi və memarı məhz Prezidentimizdir!

“Müdrik Heydər Əliyevin əsəri olan müasir Azərbaycan dövləti bundan sonra da güclənəcək, zənginləşəcək və hərtərəfli inkişaf edəcəkdir” - dövlətimizin başçısı İlham Əliyev hələ 2003-cü ildə keçirilən andiçmə mərasimində bu sözləri bildirərək bəyan etmişdi ki, Azərbaycanı qüdrətli dövlətə çevirmək üçün ən başlıcası, ölkədə Heydər Əliyevin siyasəti davam etdirilməlidir. Çünki bu siyasət Azərbaycanın bu günü, sabahı, gələcəyi üçün yeganə siyasətdir.

Müəllifi Heydər Əliyev olan neft strategiyasının hazırlanmasında, bu siyasətin dünyada uğur qazanmasında və gerçəkləşdirilməsində, həmin sahədə müxtəlif layihələrin hazırlanmasında, ölkəyə investisiya axınında mühüm rol oynayan İlham Əliyevin Azərbaycanın dinamik və sabit inkişafı üçün müstəsna əhəmiyyəti olan neft siyasətinin incəliklərinə dərinədən bələd

olması və neft strategiyasını uğurla davam etdirməsi nəticəsində Azərbaycan regional iqtisadi inkişafın aparıcı qüvvəsinə, dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təminatçısına çevrilmişdir. Ölkə Prezidenti kimi ölkədə iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində, müstəqil Azərbaycanın xarici ölkələrlə iqtisadi və mədəni əlaqələrinin genişlənməsində, xüsusilə neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsinə dair dünyanın qabaqcıl neft şirkətləri ilə tarixi müqavilələrin, o cümlədən Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu xətti haqqında müqavilələrin bağlanması və reallaşdırılmasında, ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının dünyaya inteqrasiyasında mühüm xidmətlərini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Azərbaycan qazının Avropaya birbaşa nəqlini hədəfləyən “Şahdəniz-2”, TANAP və TAP kimi yeni transmilli layihələr dünyanın ən iri və perspektivli enerji layihələrindən sayılmaqdadırlar.

Son 20 il ərzində Azərbaycanda baş verən sürətli sosial-iqtisadi inkişaf, ölkə əhalisinin rifah halının yüksəldilməsi, genişmiqyaslı quruculuq işləri, insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması istiqamətində həyata keçirilmiş tədbirlər uğurla davam etdirilir. Verilən vədlərin əməli işdə təsdiqini tapması ölkənin daha da qüdrətlənməsinə, daha da müasir dövlətə çevrilməsinə geniş imkanlar açır.

Siyasi sabitliyin, iqtisadi tərəqqinin bərqərar olduğu ölkəmizdə bir-birini əvəz edən və ən qüdrətli dövlətləri belə heyrətləndirən nailiyyətlərin qazanılması Azərbaycanda idarəetmə sisteminin planlı surətdə düzgün təşkil olunmasının göstəricisidir.

Prezident İlham Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər tariximizə möhtəşəm iqtisadi yüksəliş dövrü kimi daxil olmuşdur, qazanılan iqtisadi uğurlar ölkəmizin dinamik inkişafını təmin etmişdir. Həyata keçirilən islahatlar nəticəsində yüksək rəqabət qabiliyyətinə malik iqtisadiyyat qurulmuş, Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,6 dəfə, qeyri neft-qaz sektoru isə 3,5 dəfə artmışdır [19, 2-5]. Ötən 20 il müddətində dövlət büdcəsinin xərcləri 30 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsi 10,8 dəfə, o cümlədən, ixrac 16,1 dəfə artmışdır. Strateji valyuta ehtiyatları 2003-cü ildə 1,4 milyard dollardan 2023-cü il oktyabrın 1-nə 66,1 milyard dollara qədər yüksəlmişdir. 2003-2023-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına yatırılan ümumi investisiyanın həcmi 318,9 milyard dollar təşkil etmişdir.

Eyni zamanda, yoxsulluğun azaldılmasına, məşğulluq imkanlarının artırılmasına, işsizliyin aradan qaldırılmasına, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin güzəranının yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş ardıcıl tədbirlər görülmüşdür.

2003-2023-cü illərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri 29,1; əhalinin real gəlirləri 3,3; minimum əmək haqqı 9,4; orta aylıq əməkhaqqı 2,9; əmək pensiyasının minimum məbləği 3,5; sənaye istehsalı 2,7; kənd təsərrüfatı məhsulu 2,1 dəfə artmışdır. Göstərilən bu rəqəmlərin, statistik göstəricilərin

arxasında ölkə rəhbərinin düşünülmüş siyasəti, qətiyyəti, əzmkarlığı, xalqın rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi istəyi dayanır.

Ötən dövr ərzində işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına dövlət büdcəsindən 12 milyard manat vəsait ayrılmış, yol-nəqliyyat, enerji təminatı və digər infrastruktur layihələri reallaşdırılmış, bir sıra yaşayış məntəqələrinin təməli qoyulmuş, şəhər, kənd və qəsəbələrdə 1186 ailənin və ya 4691 nəfərin məskunlaşması həyata keçirilmişdir.

Bu gün müstəqil Azərbaycan dünyada geniş perspektivə malik olan bir dövlət, etibarlı tərəfdaş kimi dünya birliyində özünü təsdiq etmişdir. Eyni zamanda Qafqaz bölgəsində də regional liderliyini daha da gücləndirmişdir. Azərbaycan 155 ölkənin dəstəyi ilə 2012-2013-cü illər üçün BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-dəimi üzvü seçilmiş, 2019-2023-cü illərdə isə böyük beynəlxalq təsisat olan Qoşulmama Hərəkətinə müvəffəqiyyətlə sədrlik edərək bir sıra institusional yeniliklərə imza atmış və sözügedən qurumun beynəlxalq müstəvidə nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur [20, 3-7].

Azərbaycan Respublikası Böyük Türk dünyasının ayrılmaz hissəsi olaraq Türk dövlətləri arasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsində, Türk dövlətləri Təşkilatlarının gücləndirilməsinə xüsusi töhfələrini vermişdir. 2024-cü il fevralın 14-də Prezident İlham Əliyev andiçmə mərasimi zamanı öz nitqində söyləmişdir: *“Biz beynəlxalq təşkilatlarla bağlı bundan sonra da öz addımlarımızı atacağıq, ilk növbədə, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində səylərimizi davam etdirəcəyik. Bu, bizim üçün prioritetdir... Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır...Biz müştərək səylərlə elə etməliyik ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı global arenada önəmli aktora və güc mərkəzinə çevirilsin”* [21].

20 il ərzində ölkə başçısı İlham Əliyevin diqqət və qayğısı, eyni zamanda, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və dəstəyi ilə ölkə üzrə təhsil, səhiyyə və mədəniyyət ocaqlarının tikintisi və yenidən qurulması sahəsində irimiqyaslı layihələr həyata keçirilmişdir.

“İqtisadi islahatlar aparılmaqla yanaşı, ölkədə sosial siyasətin həyata keçirilməsində böyük işlər görülmüşdür” kimi sözləri ilə son illərdə dövlət büdcəsinin dəfələrlə artırıldığını uğurların əsas mənbəyi kimi diqqətə çatdıran, ölkədə iqtisadi və sosial islahatların paralel aparılmasının vacibliyini qarşıya əsas məqsəd qoyan möhtərəm prezidentimiz bütün sahələrdə yenidənqurma və quruculuq işlərini ölkənin gələcəyi üçün prioritet kimi dəyərləndirir. Son 20 il ildə paytaxtda və regionlarda 3630 məktəb, 760-dək səhiyyə müəssisəsi tikilmiş və ya əsaslı təmir olunmuşdur.

Əhalinin sosial müdafiəsi, xüsusilə ən həssas kateqoriyadan olan insanların sosial təminat məsələləri, bütövlükdə əhalinin sosial-iqtisadi rifah halının yaxşılaşdırılması ölkəmizin rəhbərinin daim diqqət mərkəzində olmuşdur.

Hər il dövlət büdcəsi tərtib edilərkən büdcənin sosial yönümlü olmasına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, 2003-2023-cü illərdə sosial təyinatlı büdcə xərcləri 20 dəfədən çox artmışdır.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev strategiyasının ardıcıl davam etdirildiyi Azərbaycan Respublikası hazırda sürətlə, dinamik şəkildə bütün sahələr üzrə inkişaf etməkdədir. Bunun yeganə səbəbi isə Prezident cənab İlham Əliyev tərəfindən Ulu Öndərin müdrik və düşünülmüş siyasətinin davamı, Heydər Əliyevin işıqlı ideyalarının uğurla gerçəkləşdirilməsi və xalqın da bu siyasətə dəstək olmasıdır. Bu gün tam surətdə etiraf etməliyik ki, həyatımızın iqtisadi, sosial, mədəni tərəqqisini, vətəndaş həmrəyliyi, sosial rifahını, dövlətimizin konstitusion hüquqlarını, ərazi bütövlüyünü təmin edən, ölkə vətəndaşlarının istək və arzularını yüksək səviyyədə reallaşdıran qüdrətli liderimiz, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevdir!

Bu baxımdan Azərbaycanda bərqərar olmuş ictimai-siyasi sabitlik, tolerant mühit, multikultural dəyərlər bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan təkcə regionda deyil, dünya müstəvisində qüdrətli dövlət, etibarlı tərəfdaşdır, ölkəmiz düzgün inkişaf yolundadır və inamla irəliləyir.

Dövlətimizin başçısı Azərbaycanın seçdiyi yolun Azərbaycan üçün əhəmiyyətini vurğulayaraq demişdir: *“Bugünkü Azərbaycan uğurla inkişaf edir. Bugünkü Azərbaycan, müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin əsəridir. Bu, sadəcə olaraq sözlər deyildir. Bu, reallıqdır, bu, həqiqətdir. 1993-2003-cü illərdə siyasi sistemin möhkəmlənməsi, dövlətçilik ənənələrinin yaranması, azərbaycançılıq məfkurəsinin bərqərar olunması nəticəsində bu gün Azərbaycan uğurla inkişaf edən ölkəyə çevrilibdir. O illərdə həm siyasi islahatlar, dünya birliyinə inteqrasiya siyasətimiz, həm daxildə aparılan iqtisadi və sosial islahatlar uğurlu inkişaf üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Bu gün müasir Azərbaycan bu möhkəm təməl üzərində uğurla inkişaf edir. Azərbaycan bu gün Heydər Əliyev yolu ilə gedir. Heydər Əliyev siyasəti Azərbaycanda yaşayır və özünü bütün istiqamətlərdə göstərir”* [15].

Xalqın öz prezidentinə olan böyük etimadı görkəmli siyasətçi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyev tərəfindən əsas qoyulmuş möhtəşəm inkişaf strategiyasının bütünlüklə dəstəklənməsi deməkdir. Bu kursun qətiyyətlə davam etdirilməsi hazırda çağdaş dünyanın daha çox inkişaf etmiş demokratik sisteminə fəal inteqrasiya edən cəmiyyətimizin bütün sahələrinin modernləşməsinin təmin olunmasında yetərinə mühüm əməli kəsb edir. Əminik ki, çox hörmətli İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası təlatümlü, bütün bəşəriyyət üçün tələyüklü əhəmiyyət kəsb edən bir dövrdə Qərbi və Şərqi sivilizasiya sistemlərini birləşdirən etibarlı körpü olaraq, yeni-yeni uğurlar qazanacaq.

Fəxr edirik ki, ümummilli liderimiz, müasir Azərbaycanın memarı,

əbədi rəhbərimiz Heydər Əliyevin alternativini olmayan daxili və xarici siyasətini və ideyalarını möhtərəm Prezident İlham Əliyev 2003-cü ildən etibarən uğurla davam etdirir. Məhz İlham Əliyevin apardığı çoxşaxəli müdrik siyasəti, əldə etdiyi tarixi nailiyyətləri artıq 20 ildir ki, ölkədə dayanıqlı inkişafı, iqtisadi tərəqqini, ictimai-siyasi sabitliyi təmin edir, xalqın rifah halını yüksəldir, ölkə vətəndaşlarının dövlət başçısının ətrafında getdikcə daha sıx birləşməsinə səbəb olur, dünya miqyasında Azərbaycanın beynəlxalq imicini, etibarlı tərəfdaşlığını təsdiq edir.

Ölkəmiz böyük siyasi hadisənin ərəfəsindədir. 2024-cü il fevralın 7-də Azərbaycan Respublikasında prezident seçkiləri keçiriləcək. Yeni Azərbaycan Partiyası növbəti 7 il cənab İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikasının Prezidentliyinə namizədliyini irəli sürmüşdür. Bu seçkilərə partiyamız “Qalib xalqın qalib Lideri!” şüarı ilə gedir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi son 20 ildə Azərbaycan böyük inkişaf yolu keçmiş, ölkəmizin qarşısında yeni perspektivlər açılmışdır. Dövlətimizin sosial-iqtisadi, siyasi, hərbi qüdrətinin, bütövlükdə milli gücünün artması təmin edilib. İlham Əliyev bütün vədlərini yerinə yetirib, hər bir azərbaycanlının Prezidenti olduğunu əməli fəaliyyətində təsdiqləyib.

Prezident seçkiləri ilk dəfə olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün, suverenliyinin təmin olunması, dövlətin konstitusion hüquqları, konstitusion quruluşunun tamlığı şəraitində keçirilir. Ona görə də 2024-cü il fevralın 7-də keçirilən Prezident seçkiləri haqlı olaraq cəmiyyətimiz tərəfindən Zəfər seçkisi kimi dəyərləndirilir. Bir alim, bir ziyalı olaraq qeyd etmək istəyirəm ki, son iki yüz ildən artıq bir dövr ərzində xalqımız ilk dəfə olaraq öz əzəli tarixi torpaqlarını qaytarmaq iqtidarında oldu. Bu gün hər bir azərbaycanlı şanlı qələbəmizdən böyük qürur, fəxarət hissi keçirir. Bizə bu sevinci bəxş edən, zəfər tarixini yaşadan müzəffər sərkərdə, qəhrəman Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevdir!

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. Birinci kitab. - Bakı: Azərneşr, - 1997, - 612 s.
2. Əliyev Heydər. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. - Bakı, - 1997, - 136 s.
3. Əliyev İlham. İqtibaslər və təhlil. - Bakı: Azərbaycan, - 2006, - 328 s.
4. Əliyev İlham. İnkişaf – məqsədimizdir. - Bakı: Azərneşr, 2009, - 416 s.
5. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu. Bakı: Təhsil, 2004, 472 s.
6. Hüseynova İ. Müstəqilliyimizin təminatçısı. - Bakı: Təhsil, - 2003, - 504 s.
7. Mən ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm. “İki sahil” qəzeti, 15 oktyabr 2019
8. Hüseynova İ. İlham Əliyev və zəfər tariximizin şanlı səhifələri. - Bakı: Füyuzat, - 2021, - 224 s.
9. Şuşa şəhəri işğaldan azad edildi! <https://beu.edu.az/az/article/susa-seheri-igaldan-azad-edildi-540>

10. İlham Əliyev Xankəndi şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaldıb və çıxış edib / <https://president.az/az/articles/view/61587>
11. Hüseynova İ. Siyasi kurs: davamlılıq konsepsiyası // Dırçəliş – XXI əsr, - 2007, - №110-111, - s. 70-81.
12. Hüseynova İ. Liderlik missiyası //Strateji təhlil, 2013, sayı 6, - s. 29-45.
13. 2003-2023-cü illər çoxəsrlik tariximizin qızıl dövrüdür. “Xalq qəzeti”, 15 oktyabr 2023
14. “Vətənə, xalqa və dövlətçiliyə misilsiz xidmətin 20 ili” mövzusunda konfrans keçirilir / <https://nk.gov.az/az/xeberler/matbuat-xidmatinin-malumatı/vetene-xalqa-ve-dovlet-ciliye-misilsiz-xidmetin-20-2981>
15. Heydər Əliyev: “Mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri İlham Əliyev başa çatdırma biləcəkdir”. “Azərbaycan” qəzeti, 8 may 2016
16. Hüseynova İ. Tarix. Zaman. Düşüncələr. III cild. - Bakı: Elm və təhsil, - 2020, - 432 s.
17. Гусейнова Ирада. Мультикультурализм и его практическая реализация на Кавказе // Geostrategiya, 2013, № 06 (18), ноябр - декабр, - s. 21-24
18. Гусейнова И. «Гейдар Алиев от политического руководителя к общенациональному лидеру» Баку, 2005, 504 с.
19. Qalib xalqın qalib lideri İlham Əliyev! Statistik-infoqrafika 2003-2023. “CBS-PP” MMC. 11.01.2024.
20. Yeni Azərbaycan Partiyası. Qalib xalqın qalib lideri İlham Əliyev! 2024-cü il fevralın 7-də keçiriləcək Azərbaycan Respublikası Prezidenti seçkilərində cənab İlham Əliyevin seçki platforması.“CBS-PP” MMC. 11.01.2024. - 12 s.
21. Azərbaycan qəzeti; Xalq qəzeti; Respublika qəzeti, 15 Fevral 2024.

ИЛЬХАМ АЛИЕВ-МОГУЩЕСТВЕННЫЙ ЛИДЕР, ВЕЛИКИЙ СТРАТЕГ, ПОБЕДОНОСНЫЙ ВЕРХОВНЫЙ ГЛАВНОКОМАНДУЮЩИЙ

Ирада М.ГУСЕЙНОВА

РЕЗЮМЕ

В статье повествуется об исторической и беспрецедентной деятельности Гейдара Алиева в период существования Азербайджанской Республики, восстановившей свою независимость в конце XX века, и превращения ее сегодня в одно из быстрорастущих государств мира. Отмечается, что продуманная внутренняя и внешняя политика нашего общенационального лидера, не имеющая альтернативы, сегодня успешно продолжается его политическим преемником, достойным воспитанником и преемником политической школы Гейдара Алиева Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым. Подчеркивается, что укрепление основ нашего государства и эффективность реализуемой стратегии возможны именно благодаря наследственным качествам, мудрости, политической воле и дальновидности Ильхама Алиева, в целом рациональной модели поведения.

В статье анализируются успехи, достигнутые за последние 20 лет под руководством Президента Ильхама Алиева в различных сферах, научно обоснована решительная деятельность президента как верховного главнокомандующего по освобождению наших территорий от оккупации. Кроме того, автором еще раз подтверждается, что стремительное развитие Азербайджана охватывает все новые и новые направления и что страна является ведущим государством в регионе, дается

подробная информация о быстром развитии республики на основе фактологических материалов.

Ключевые слова: общенациональный лидер, мудрая политика, Ильхам Алиев, Азербайджан, город Ханкенди, флаг Азербайджана

ILHAM ALIYEV - POWERFUL LEADER, GREAT STRATEGIST, VICTORIOUS SUPREME COMMANDER IN CHIEF

Irada M.HUSEYNOVA

SUMMARY

The article tells about the historical and unprecedented activities of Heydar Aliyev during the existence of the Republic of Azerbaijan, which restored its independence at the end of the twentieth century, and its transformation today into one of the fastest growing states in the world. It is noted that the thoughtful domestic and foreign policy of our national leader, which has no alternative, is successfully continued today by his political successor, a worthy disciple and successor of the political school of Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev. It is emphasized that strengthening the foundations of our state and the effectiveness of the implemented strategy are possible precisely thanks to the hereditary qualities, wisdom, political will and foresight of Ilham Aliyev, and a generally rational model of behavior.

The article analyzes the successes achieved over the past 20 years under the leadership of President Ilham Aliyev in various fields, and scientifically substantiates the decisive activities of the president as the supreme commander in chief to liberate our territories from occupation. In addition, the author once again confirms that the rapid development of Azerbaijan is covering more and more new directions and that the country is the leading state in the region; detailed information is provided on the rapid development of the republic based on factual materials.

Keywords: National leader, wise policy, Ilham Aliyev, Khankendi city, Azerbaijan, Azerbaijan flag

UOT 94 (479.24); 930:37.016

**AZƏRBAYCAN TARİXİNDƏ QARABAĞ MÜHARİBƏLƏRİ:
TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ****Səidə Z.QULİYEVA ***

XX əsrin sonlarında ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və müharibənin başlaması, eyni zamanda müstəqillik uğrunda mübarizənin başlanması xalqın yaddaşında qalan tarixin bir sıra mühüm məsələlərini aktual etmişdi. Bu mövzular arasında XIX əsrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, türk-müsəlmanlara qarşı törədikləri qırğınlar və etnik təmizləmələr, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində erməni-daşnaklara qarşı mübarizə və digər mövzular yer alır. Bu mövzular sovet hakimiyyəti tərəfindən unudulmağa çalışılmış, hətta bu məsələlərdən danışmağa belə qadağa qoyulmuşdur. Lakin xalqın yaddaşlarında gizlənən tarix 1988-ci ildən başlayan hadisələrlə ortaya çıxmağa və ictimaiyyətə açıqlanmağa başlamışdı. Tədqiqatların nəticələri ali və orta məktəblərdə tarix fənninin tədrisində öz əksini tapmışdır.

Bu tədqiqatın məqsədi Qarabağ müharibələrinin Azərbaycan tarixinin tədqiqinə və tədrisinə təsirlərini üzə çıxarmaqdır.

Mövzunun tədqiqi zamanı müstəqillik illərində yazılmış tarix əsərləri, o cümlədən ümumi Azərbaycan tarixi əsərləri, Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin fənn proqramları və digər tədris sənədləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan xalqının mübarizəsi, Azərbaycan tarixi, tarixin tədrisi, Qarabağ müharibəsi, Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi

Giriş. 2020-ci ilin payızında Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi ilə dövlətin daxilində və regionda mühüm dəyişikliklər başladı. İlk olaraq Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü bərpa edildi, separatizmə son qoyuldu. XX əsrin 90-cı illərində ata-baba yurdundan məcburi qaçqın düşmüş insanların evlərinə qayıtması üçün imkan yarandı. Baş verən bu dəyişikliklər Azərbaycan tarixinin tədqiqinə və tədrisinə də ciddi təsir göstərdi. Çünki Vətən tarixinin bu əlamətdar hadisələri regionun min illik tarixinə uyğun qəhrəmanlıq tarixinin, həmçinin son 200 illik tarixində baş verən hadisələrin tarix dərslərlərində və tarix-sünaslıqda əksinin məntiqi davamı idi.

Qeyd etmək vacibdir ki, son 25 ildə dövlətin siyasəti tarixi tədqiqat-

* *Bakı Dövlət Universitetinin dosenti; saidaquliyeva@bsu.edu.az;
ORCID ID: 0000-0003-4320-3425*

lara və tədris prosesinə ciddi təsir etmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidentlərinin proqram xarakterli çıxışları, nitqləri, müraciətləri, ictimaiyyət nümayəndələri ilə görüşləri, müsahibələri yeni istiqamətlərdə tədqiqatlara əsas olmuşdur [15; 16]. Bu istiqamətlər həm də ideologiyanın formalaşması, vətənpərvər gənclərin yetişməsində tarix elmi üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Bu baxımdan, tədqiqatın aktuallığını artıran digər bir xüsusiyyət müstəqillik dövründə aparılan tədqiqatlar və hazırlanan dərsliklərin vətənpərvərlik ideologiyasının formalaşmasına təsiridir. Tədqiqatımızda bu məsələni də aydınlaşdırmağa çalışmışıq.

Mövzunun məqsədi “Qarabağ müharibələri” anlayışının aydınlaşdırılması, xalqın tarixi yaddaşının tədqiqatlara əsas olması, Qarabağ müharibələrinin Azərbaycan tarixinin tədqiqinə və tədrisinə təsiri, fənn proqramlarında müstəqillik dövrünün tədrisini araşdırmaqdır.

Azərbaycan tarixində “Qarabağ müharibələri” anlayışı. İlk olaraq “Qarabağ müharibəsi” anlayışını aydınlaşdırmağa ehtiyac vardır. Belə ki, Rusiya imperiyasının Qafqazı işğal etdikdən sonra bura köçürdüyü ermənilərin XX əsrin əvvəllərində yerli xalqlara qarşı məqsədli şəkildə silahlı basqınları və hərbi əməliyyatları baş vermişdir. 1905-1906-cı illərdə və I Dünya müharibəsi dövründə Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatlardan istifadə edərək erməni silahlı dəstələri erməni dövləti yaratmaq üçün Osmanlı imperiyasının Şərqi vilayətlərində və Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqaz quberniyalarında, Qacarlar imperiyasının şimal qərb ərazilərində türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə həyata keçirmişdilər. Ermənilərin bu siyasətinin qarşısının alınması üçün 1905-1906-cı illərdə ziyalılar, “Difai” partiyası və qaçaqlar tərəfindən [18], 1918-1920-ci illərdə isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən hərbi əməliyyatlar keçirilmişdir [21; 32; 34].

Qarabağda 1920-ci ilin mart-aprel aylarında Müdafiə naziri Səməd bəy Mehmandarovun, qərargah rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi ilə aparılan hərbi əməliyyat Qarabağ əməliyyatı (22 mart-12 aprel) adlanırdı. Bu əməliyyata demək olar ki, dövlətin əsas ordu hissələri cəlb edilmiş və qələbə ilə başa çatmışdır [21; 34]. Bu səbəbdən də, 1919-1920-ci illərdəki döyüşlərin Qarabağ müharibəsi adlandırılması tamamilə doğrudur.

Qarabağda növbəti döyüşlər 1988-1994-cü illərdə baş vermişdir. Ermənistanın Azərbaycanın sərhəd rayonlarına hücumları və Qarabağı işğal etmək üçün başladığı bu hərbi əməliyyatlar tarixşünaslıqda və ictimaiyyət tərəfindən “Qarabağ müharibəsi” adlanır [12; 13; 30; 25; 41 v.d.].

Sonuncu müharibə 2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan hərbi birləşmələrinin növbəti təxribatlarına cavab olaraq başlayan və 44 gün davam

edən əks-hücum əməliyyatı və 2023-cü il sentyabrın 19-20-də baş verən 1 günlük antiterror əməliyyatıdır. 2020-ci ildə baş vermiş müharibə ictimaiyyət tərəfindən “Vətən müharibəsi”, “II Qarabağ müharibəsi” “44 günlük müharibə” adlandırılır.

Beləliklə, yekunda belə qərara gəlirik ki, Qarabağ müharibəsi anlayışını istifadə edərkən tarixi yazmaq (1919, 1920, 1991-1994, 2020) hansı tarixi proseslərin nəzərdə tutulduğunu bildirmək baxımından vacibdir. Çünki 90-cı illərin müharibəsi “I Qarabağ müharibəsi” adı ilə tarixdə yazılırsa bu halda Cümhuriyyət dövrünün mübarizəsi və qələbəsi nəzərə alınmamış olur və göstərilən anlayış reallığı əks etdirmir.

Burada bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Belə ki, 2020-ci ilin payızında baş vermiş müharibədə bütün xalq Vətənin müdafiəsinə qalxmışdı: ordu ön cəbhədə, xalq arxa cəbhədə, diplomatlar beynəlxalq platformalarda, ziyalılar və ictimai-siyasi xadimlər müxtəlif sahələrdə Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə birlikdə və sistemli halda mübarizə aparırdılar. Bu baxımdan, bu müharibəni haqlı olaraq Azərbaycan tarixində ilk Vətən müharibəsi hesab edirik. 2020-ci ilin payızında baş vermiş Qarabağ müharibəsinin həm də Vətən müharibəsi adlanması xalqın birliyini, gücünü və vətənpərvərliyini göstərən əsas ifadələrdən biridir.

Tarixi yaddaşın Azərbaycan tarixinin tədqiqində rolu və əhəmiyyəti. Azərbaycan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra sosialist-beynəlmilətçilik pərdəsi altında milli dəyərlərin, milli tarixin təhrif olunmasına və unudurulmasına başlanmışdır. SSRİ daxilində ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı Bakıda, Qubada, Şamaxıda, Lənkəranda, Salyanda, Qarabağda, Zəngəzurda və digər ərazilərdə həyata keçirdikləri soyqırımın sovet ideologiyasının təsiri ilə unudurulması cəhdlərinə baxmayaraq baş verənlər xalqın yaddaşında iz qoymuşdu. XX əsrin sonlarında ermənilərin növbəti ərazi iddiaları və milli azadlıq hərəkatı zamanı xalqın tarixi yaddaşı üzə çıxmış, Azadlıq meydanında səslənən fikirlər yeni tədqiqatlara səbəb olmuşdur.

Mübarizənin əsas gücü - genetik yaddaş – tarixi yaddaşdır. Biz XX əsrin sonunda baş verən hadisələrə nəzər saldıqda məhz həmin genetik yaddaşın nə qədər təsirli olduğunu görürük.

Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı soyqırımı və etnik təmizləmə siyasəti, Qarabağa ərazi iddiaları, Qarabağda yaranmış vəziyyət, bu məsələ ilə əlaqədar SSRİ və respublika rəhbərliyinin ədalətsiz münasibəti 1988-ci ildən Azərbaycanda xalq hərəkatının inkişaf edib güclənməsinə təkan vermişdi. Xalq öz torpağına, namusuna sahib çıxaraq ermənilərin bu siyasətinə qarşı və müstəqillik uğrunda mübarizəyə qalxmışdı. SSRİ rəhbərliyinin Azərbaycana belə münasibətinin Rusiya imperiyasından qalan tarixi,

regional, hərbi-siyasi və sosial kökləri var idi və Azərbaycan Qafqazda yeganə türk-müsəlman dövləti idi. Müxtəlif dövrlərdə ermənilərin əli ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımın həyata keçirilməsi, azərbaycanlıların ata-baba yurdlarından deportasiya edilməsi, Azərbaycan ərazilərinin zorla qoparılıb Ermənistanı verilməsi siyasətinin əsası da bunlarla bağlı idi.

Bu dövrdən başlayaraq fərqli ixtisasdan olan tədqiqatçılar dünyanın müxtəlif arxiv və kitabxanalarına müraciət etməyə başlamışdılar. Müstəqilliyin bərpasından sonra Azərbaycanda qapalı saxlanılan arxiv materialları tədqiqatçılar üçün əlçatan olmuşdur. Beləliklə, 90-cı illərdən başlayaraq XIX əsrdə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi, 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə türk-müsəlmanlara qarşı törətdikləri qırğınlar və etnik təmizləmələr, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində erməni-daşnak birlikləri ilə mübarizə, Azərbaycan ordusu və Qafqaz İslam Ordusunun hərbi əməliyyatları, Azərbaycan xalqının hərbi tarixi, Qarabağ probleminin tarixi və digər mövzularda ciddi elmi nəticələr əldə edilmişdi [2; 3; 18; 22; 25; 31; 32; 33; 34; 35; 39; 40].

Soyqırımlarla əlaqəli mövzuların ilk tədqiqatçı olan görkəmli tarixçi Anar İsgəndərovun əsərləri sübut etdi ki, 1918-ci ilin mart-aprel aylarında baş verən hadisələr xalq tərəfindən könüllü olaraq sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə deyil. Baş verənlər bolşevik-daşnak birləşmələrinin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı və etnik təmizləmə idi [19; 20; 44, 136-137 v.d.].

Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımların, itirilmiş torpaqların tarixinə dair onlarla tədqiqatların, sənədli filmlərin müəllifi olan Yaqub Mahmudovun Kərim Şükürovla birlikdə 2005-ci ildə nəşr etdirdikləri “Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər” kitabı isə həmin dövrə qədər əldə edilən əsas tədqiqatları əhatə etmişdir [24].

XX əsrin əvvəlləri ilə yanaşı əsrin sonunda baş vermiş hadisələrlə əlaqədar da müəyyən tədqiqatlar aparılmış, Azərbaycan ərazilərinin işğalı, əhalinin tarixi torpaqlarından didərgin düşməsi, Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsi üçün diplomatik müstəvidə mübarizə, milli qəhrəmanlar və digər mövzularda əsərlər yayımlanmışdır [11; 12; 17; 36].

Yuxarıda sadalanan mövzular üzrə ciddi nəticələr əldə edilsə də, hələ də Vətən tarixşünaslığında Azərbaycanın dövlətçilik tarixi, Rusiya imperiyasının işğalı ilə başlayan soyqırımlar, deportasiya, terror, tarixi torpaqlarımızın itirilməsi dövrü tarixi aktualıq kəsb edir.

Qarabağ müharibələri və Azərbaycan tarixi fənni vasitəsilə tərbiyə məsələləri. Müstəqillik dövründə aparılan tədqiqatların nəticələri qısa müddətdə orta və ali məktəblərin auditoriyalarında tədris prosesinə tətbiq edilmişdir. Bu səbəbdən də, müstəqillik dövründə tarix fənninin tədrisi ən çox dəyişikliklərə məruz qalan, müzakirələrə səbəb olan fənlərdən biridir.

Əgər 90-cı illərdə yazılmış kollektiv Azərbaycan tarixi əsərləri sovet dövrü tədqiqatlarını əks etdirirdisə, artıq 1993-cü ildən sonra nəşr edilən bu əsərlər Azərbaycan tarixinin yeni tədqiqatlarını əhatə etməyə başlamışdır [6; 7; 9; 10]. Bu əsərlərə ilk dəfə olaraq XX əsrin əvvəllərində həyata keçirilən soyqırımlar barədə faktlar daxil olmuşdur.

İlk belə əsərlərdən biri 1993-cü ildə İqrar Əliyevin redaktəsi ilə hazırlanan Azərbaycan tarixi kitabıdır. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər keçən dövrü əhatə edən kitabda bir sıra hadisələr artıq yeni yanaşmaları əks etdirirdi. Məsələn, 1905-ci illərdə Bakıda baş verən qırğınlar siyasi mübarizə kimi deyil, doğru olaraq milli qırğın kimi əks olunmuş, hadisələrin çar hökuməti tərəfindən təşkil edildiyi göstərilmişdir [10, 230-231].

Qarabağ müharibələri, Azərbaycan ərazilərinin işğalı, soyqırımlar, deportasiyalar barədə mövzuların Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə daxil edilməsi və Azərbaycan tarixi fənninin vətənpərvər nəslin yetişdirilməsinə təsirini aydınlaşdırarkən tədris prosesini 2 dövrə bölmək doğru olar:

- 1) Vətən müharibəsindən (2020) əvvəl;
- 2) Vətən müharibəsindən (2020) sonra.

Vətən müharibəsindən (2020) əvvəl Azərbaycan tarixi fənninin tədrisi zamanı diqqət yetirən əsas xüsusiyyətlərdən biri vahid ideologiyanın – azərbaycançılıq ideologiyasının olması idi. Qədim və güclü dövlətçilik ənənələri, zəngin mədəniyyətimiz, iqtisadi həyat müxtəlif dövrlər üzrə bu ideologiyaya uyğun olaraq tədris edilirdi.

Demək olar ki, ali məktəblərdə 2020-ci ilə qədər son mövzu "Azərbaycan Respublikası müstəqillik dövründə" adlanırdı. Bu dərstdə müasir dövrün siyasi, iqtisadi, mədəni və digər uğurları izah edilərkən ərazilərin işğal edilməsi faktı bütün bu nailiyyətlərin yekunu kimi torpaqların azad edilməsini tələb edirdi.

Həqiqətən də məhz bu yeni ideologiya əsasında yetişdirilən nəsildə əvvəlki nəsillərlə müqayisədə vətənpərvərlik hissləri daha güclü formalaşmışdı. Bu dövrdə Mübariz İbrahimovun qəhrəmanlığının və Aprel döyüşləri (və ya "4 günlük müharibə", 2016) barədə faktların tədris prosesinə daxil edilməsi də ciddi təsir etmişdir. Çünki qələbəyə ümid yaradırdı. Məhz Vətən müharibəsində (2020) mübarizə aparan və qələbə qazanan azərbaycanlıların əsas yaş qrupu bu hisslərlə yetişmiş nəslə aid gənclər idi.

Artıq **Vətən müharibəsindən (2020) sonra** Qarabağ müharibəsi Azərbaycan tarixinin ən əsas hadisələrindən biri kimi tədrisə daxil olmuşdur.

Vətən müharibəsindəki (2020) qələbədən sonra yazılan əsərləri müqayisə etdikdə, məlum olur ki, keçən qısa müddətdə Tovuz döyüşləri (2020, iyun), 2020-ci ildə müharibənin gedişi, dövlət, xalq və ordunun erməni

faşizminə qarşı birgə mübarizəsi, döyüşlərdə fərqlənən hərbiçilər və şəhidlər haqqında çoxsaylı əsərlər yazılmış və faktlar toplanmışdır [28; 29; 41; 42; 43]. Bu nəticələr qısa müddətdə tədris proqramlarına daxil edilmiş və auditoriyalarda əks olunmuşdur.

Məlumdur ki, orta məktəblərdə “Ata yurdu” və “Qarabağ tarixi” dərsliklərinin ideologiyasının formalaşmasında mühüm əhəmiyyəti olmuşdu. Hazırda “Zəfər tarixi” fənni Qarabağ müharibələrinin tarix fənninin tədrisinə təsirini göstərən əsas faktdır. Bu dərs vəsaitində XX əsrin 90-cı illərində münəfişənin başlanması, azərbaycanlı əhalinin deportasiyası və soyqırımına məruz qalması, hərbi əməliyyatlar, Azərbaycan ərazilərinin Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal olunması, atəşkəs rejimi, ümummilli lider Heydər Əliyevin ordu quruculuğu və Azərbaycan həqiqətlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunmasında göstərdiyi müstəsna xidmətləri, Aprel döyüşləri (2016), Vətən müharibəsi (2020) və azad olunmuş torpaqlarda quruculuq işlərinin aparılması prosesləri tədris edilir [43, 6-72, 86-107]. Dərslik 9-cu siniflər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu fənn digər bölmələrdə də Azərbaycan dilində tədris edilir. Dərslikdə erməni millətçilərinin soyqırımını və etnik təmizləmə siyasətinə qarşı mübarizə aparən azərbaycanlıların həyatı və döyüş yolu barədə məlumatların verilməsi gənclərə Vətəni müdafiə edən real qəhrəmanları göstərir [43, 73-85].

Qarabağ müharibələrinin digər tarixi hadisələrlə müqayisəsi. Məlumdur ki, müqayisələrin aparılması tədris materialının mənimsənilməsində təsirli üsullardan biridir. Bu baxımdan, sonuncu Qarabağ müharibəsi müəllimlərə tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsinə aid məqamları müqayisə etməyə imkan vermişdir.

Məsələn, müstəqillik dövründə aparılan islahatların itirilmiş torpaqların qaytarılmasına hədəflənməsi Səfəvi imperiyasının görkəmli hökmdarlarından biri olan Şah Abbasın (1587-1629) islahatları ilə müqayisə edilə bilər.

Belə ki, Şah Abbasın islahatları inzibati sistem, ordu, sosial-iqtisadi sahələri əhatə etmişdir. Bununla yanaşı o, itirilmiş torpaqların qaytarılmasını xarici siyasətin əsas vəzifəsi olaraq müəyyən etmişdir. Nəticədə, Azərbaycan əraziləri işğaldan azad edilmiş və Səfəvi imperiyasının qüdrəti bərpa edilmişdir [8, 229-240].

Görkəmli dövlət xadimi və siyasətçi Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıtması ilə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunması, Ermənistan-Azərbaycan, Qarabağ münəfişəsinin sülh yolu ilə həll edilməsi uğrunda ciddi mübarizə başlamışdır. Ümummilli liderinin əhatəsində birləşmiş Azərbaycan xalqının mübarizəsi güclü dövlətin qurulması prosesini sürətləndirir.

mişdi. Müstəqillik dövründə müxtəlif sahələrdə və sistemli olaraq həyata keçirilən islahatlar (siyasi, sosial-iqtisadi, hərbi, diplomatik v.d.), xüsusilə ordu quruculuğunun əsas hədəfi ərazi bütövlüyünün bərpası olmuşdur. 1993-cü ildən başlayan islahatlar növbəti illərdə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilmişdir. Bütün bu islahatlar əsasən 1994-2020-ci illəri əhatə etmişdir [5; 22]. Ermənilər tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı, etnik təmizləmə və terrora qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi 2020-ci ilin payızında zəfərlə başa çatmışdır. 44 günlük Vətən müharibəsi məhz Heydər Əliyevin Qarabağ siyasətinin məntiqi davamı və nəticələri idi [41, 189-226].

Ən yaxın tariximizin digər bir hadisəsi isə Nadir şah tərəfindən itirilmiş torpaqların geri qaytarılması faktıdır. XVIII əsrdə Nadir şah Əfşarın (1688-1747) Azərbaycan torpaqlarını geri qaytarmaq uğrunda mübarizəsi, daxili və xarici siyasəti ərazilərin iki güclü imperiya – Rusiya və Osmanlı imperiyalarından azad edilməsi ilə nəticələnmişdir [8, 345-348]. Həmin tarixi proseslərdən sonra Azərbaycan torpaqları XIX əsrin 20-30-cu illərində Rusiya imperiyası tərəfindən, XX əsrin əvvəllərində isə yenidən bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilmişdir. Bu tarixi hadisələr zamanı Azərbaycan torpaqları bölüşdürülmüş, qonşu dövlətlərə verilmiş, tarixi Azərbaycan torpaqlarında Ermənistan dövləti yaradılmışdır. 1991-ci ildə müstəqilliyini bərpa etmiş Azərbaycan respublikasının ərazisinin təqribən 20%-i Ermənistan tərəfindən işğal edilmişdi. Bu dəfə işğal edilən ərazilər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dövlət-ordu-xalq birliyi yaradılaraq işğaldan azad edilmişdir [41, 427-440]. Bu qələbə ilə Azərbaycan dövləti tarixdə özünün ən güclü dövrünə qədəm qoymuşdur.

Azərbaycan tarixi dərslərində Qarabağ müharibələrinin tarixin digər mərhələləri ilə müqayisə edilərək anladılması dövlətçilik ənənələri və hərbi tarixi arasında əlaqəni sübut edir. Bütün bunlar genetik yaddaş, zəngin dövlətçilik mədəniyyəti olan Azərbaycan xalqının gücünü göstərir.

Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsində görülən işlər. Qarabağ müharibələrinin Azərbaycan tarixi fənninin tədrisinə təsiri və fənn proqramlarında əksi barədə təhlil apararkən mütləq Azərbaycanda tarix sahəsində ilk tədris və elm mərkəzi, həmçinin ideoloji mərkəz olan Bakı Dövlət Universitetinin (BDU) Tarix fakültəsində görülən işlərdən danışmaq vacibdir. Çünki BDU-nun tarixçi alimləri müxtəlif səviyyəli elmi seminarlarda və konfranslarda bu mövzuları daim diqqətdə saxlayır, müzakirələr aparırlar [1; 4; 14; 27; 38 v.d.].

BDU-nun Tarix fakültəsinin kollektivi tərəfindən hazırlanan “Azərbaycan tarixi” dərslikləri yeni konsepsiya ilə və müstəqillik dövründə əldə edilmiş əsas elmi nəticələr əsasında yazılmışdır [6; 9]. Bu dərsliklər

respublikanın digər ali məktəblərində də tədris prosesində istifadə edilir.

Tədqiqatlarını geniş ictimaiyyətə təqdim etməklə yanaşı onları Tarix fakültəsinin auditoriyalarında tədris prosesinə daxil edirlər. Bu mövzular fənn proqramlarında və dərsliklərdə əks olunur. “Zəfər tarixi dərsliyinin təhlili” mövzusu “Tarixin tədrisi metodikası” (Bakı, 2023) adlı fənn proqramına, həmçinin III kurs Tarix müəllimliyi ixtisasında tədris edilən “Tarixin tədrisi metodikası” fənninin imtahan suallarına daxil edilmişdir [26].

Fakültədə gənc tədqiqatçıların diqqətini Qarabağ müharibələri barədə mövzulara yönəltmək baxımından görülən işlər də müsbət faktlardan biridir. Bu mövzular bakalavr və magistr səviyyələrində həm Vətən müharibəsindən əvvəl, həm də sonra diqqət mərkəzində olmuşdur. Məsələn, 2022/2023-cü tədris ilində 2 tələbənin bakalavr buraxılış işi mövzusu Qarabağ müharibələrinin tədrisi ilə əlaqədar olmuşdur:

1. Quliyev Emin Azər oğlu: “I və II Qarabağ müharibələrinin tarix dərslərində tədris məsələsi” mövzusu. Elmi rəhbər: dosent Mətanət Məmmədova [23].
2. Tahirzadə Tərlan Anar qızı: ““Zəfər tarixi” dərsliyində II Qarabağ müharibəsinin öyrədilməsi metodikası” mövzusu. Elmi rəhbər: dosent Aydın Məmmədov [37].

Tahirzadə T. və onun elmi rəhbəri bu tədqiqatı ilə əlaqədar MBD-nin 2023-cü ildə gənc tədqiqatçıları arasında keçirilən müsabiqəsində “Ən yaxşı gənc alim - 2023” nominasiyasında qalib olmuşlar.

Quliyev E. isə tədqiqatını monoqrafiya kimi yayımlatmışdır.

Nəticə. Mövzunun təhlili göstərir ki, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixinin son 200 illik dövrünün yenidən tədqiqi barədə tarixçilər qarşısında müəyyən etdiyi vəzifələr Azərbaycan tarixçiləri tərəfindən icra edilmişdir. Bu vəzifələrə uyğun elmi istiqamətlər müstəqillik dövründə dövlətçilik baxımından zamanın tələblərinə uyğun araşdırılmış, mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir. Azərbaycan xalqının erməni millətçilərinin etnik təmizləmə və soyqırımlarına qarşı mübarizəsində tarixçi tədqiqatçıların və tarixçi pedaqoqların mühüm xidməti olmuşdur. Qarabağ müharibələrinin Azərbaycan tarixinin tədqiqinə və tədrisinə ciddi təsiri olmuşdur. Azərbaycan tarixinin orta və ali məktəblərdə düzgün ideoloji əsaslar üzərində və tarixi təcrübəyə əsaslanan tədrisi vətənpərvərlik hisslərinin formalaşmasına müsbət təsir etmişdir. Nəticədə 2020-ci ildə baş vermiş Qarabağ müharibəsindən sonra Azərbaycan əraziləri erməni işğalından azad edilmişdir. Bu müharibə həm də Azərbaycan tarixində ilk Vətən müharibəsidir.

Bununla yanaşı, Qarabağ müharibələrinin yeni tarixi reallıqları nəzərə alınaraq yenidən araşdırılması vacibdir.



Unutmaq olmaz ki, gələcək nəsillərin Vətənin azadlığı və bütövlüyü uğrunda mübarizə aparmış şəhidlərin ruhu qarşısında cavabdehliyi vardır. Bu cavabdehlik hər birimizdən – böyükdən kiçiyə hər bir azərbaycanlıdan Azərbaycan respublikasının müstəqilliyini qorumağı və onu inkişaf etdirməyi tələb edir. Müstəqillik dövründə keçən illər sübut etdi ki, müstəqilliyi qazanmaq da, qorumaq da asan proses deyil. Və biz

torpağımıza, dövlətimizə sahib çıxmalıyıq. Bunu bizdən şüurumuz, genetikamız tələb edir. Bütün bu sadalanan xüsusiyyətlərin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi isə orta və ali məktəblərdə tarix fənninin tədrisi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu səbəbdən də, həm xalq olaraq, həm də tarixçilər olaraq 2020-ci ilin Qarabağ müharibəsindən sonra tariximizi yenidən yazırıq. Artıq yeni nəsil keçmişini bilən və ona sahib çıxan, təkcə Azərbaycanın deyil, həm də regionun tarixini dəyişən müzəffər, qalib dövlətin vətəndaşları kimi yetişdiriləcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. “1918-ci il mart soyqırımı tarixi tədqiqatlarda” mövzusunda respublika elmi konfransının proqramı. 30 mart 2023-cü il. Bakı Dövlət Universiteti. // chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://history.bdu.info.az/storage/files/63/history/Konfranslar/Soyq%C4%B1r%C4%B1m_2023/KP_1918-ci%20il%20mart%20soyq%C4%B1r%C4%B1m%C4%B1%20tarixi%20t%C9%99dqiqatlarda_30%20mart_2023%20%E2%80%94%D0%BA%D0%BE%D0%BF%D0%B8%D1%8F%20(2).docx.pdf
2. Abdullayev Ə.. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti tarixindən.- Bakı: Elm, - 1995.- 167 s.
3. Arzumanlı V.. 1918-ci il qırğınlar. - Bakı: Öyrətmən, - 1995.- 90 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 105-ci ildönümünə həsr olunmuş “Müsəlman şərqinin ilk cümhuriyyəti” mövzusunda 25-26 may 2023-cü il respublika elmi konfransının materialları. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2023. - 215 s.
5. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001. - Bakı: XXI-Yeni Nəşrlər Evi, - 2001, - 280 s.
6. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan-XX əsrin ilk onilliklərində). Ali məktəblər üçün dərslik. M.Q.Abdullayevin redaktəsi ilə. – Bakı: 2019, 545 s.
7. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V cild (1900-1920). – Bakı: Elm, - 2008, - 696 s. (pdf)
8. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). - Bakı: Elm, - 1999, - 592 s. (pdf)

9. Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. II hissə (XIX – XXI əsrin əvvəli). A.Rzayevin redaktəsi ilə. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2010, - 545 s.
10. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. İ.Əliyevin redaktəsi ilə. – Bakı: Elm, - 1993. – 284 s.
11. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları: Biblioqrafiya /Tərtib edən: H.M.Həmidova. - Bakı: M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2008.- 238 s.
12. Babayev S.A.. Mühəribə: 1988-1993. - Bakı: Azərbaycan, - 1995, - 120 s.
13. Dağlıq Qarabağ: hadisələrin xronikası (1988-1994-cü illər). - Bakı: Vətən, - 2005, - 108 s.
14. Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik mövzusunda IV beynəlxalq konfransın proqramı. 29-30 dekabr 2021-ci il. Bakı Dövlət Universiteti. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, - 2021. - 20 s.
15. Əliyev H.. Müstəqilliyimiz əbədidir. 42 cildə. - Bakı: Azərənşr, - 1997-2012.
16. Əliyev İ.. İnkişaf - məqsədimizdir. 131 kitab. - Bakı: Azərənşr, - 2008-2023.
17. Əsgərov V.. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanları. - Bakı: Respublika Xatirə Kitabı Redaksiyası, - 2005. - 251 s.
18. Əzizov E.. Difai: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. – Bakı: CBC PP, - 2009. - 360 s. Pdf.
19. İsgəndərov A. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycanın xilasası. – Bakı: Turxan NPB, - 2019, - 120 s.
20. İsgəndərov A.C. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. 1918-1920. - Bakı: Adiloğlu, - 2006, - 396 s.
21. Hacıyev Q., Çingizov Ə.. Qarabağlı hərbiçilər: Çar və AXC ordusunun zabitləri. – Bakı: Təknur, - 2011. - 319 s. <http://anl.az/el/vsb/pdf/267401.pdf>
22. Qasımlı M.. Azərbaycan Respublikasının tarixi: 1991-2021: 2 cildə. - Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2021.- 384 s.
23. Quliyev E.. Qarabağ müharibələrinin tarix dərslərində tədris məsələsi. Buraxılış işi. Elmi rəhbər: dosent Mətanət Məmmədova. Bakı Dövlət Universiteti. Tarix fakültəsi. 2023-cü il.
24. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K.. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. - Bakı: Təhsil, - 2005, - 380 s.
25. Məmmədov İ.. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi: qısa tarixi öçerk. - Bakı : Azərbaycan, - 1992.- 72 s.
26. Məmmədova M.. İkinci Qarabağ savaşı və tarix dərsləri kitabları. // 7.Uluslararası Tarih Egitimi Sempozyumu, 17-19 eylül 2021, Qaziosmanpaşa Universiteti, Bildiri tam metinleri.Tokat, - 2021. - s.108-115
27. Məmmədova M.. İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan gənclərinin vətənpərvərlik məktəbidir. // “Azərbaycan dövlət müstəqilliyinin 30 illiyi: Mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq elminin uğurları və perspektivləri” Respublika elmi konfransının materialları. – Bakı: 2022, - s.33-34
28. Məmmədova M.. Tarixin tədrisində aktual problemlər: İkinci Qarabağ müharibəsi. s.201-209. // Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik” (Elmi-nəzəri topla) IX Buraxılış. - Bakı: Füyuzat, - 2022/2023, - 212 s.,
29. Mirzəzadə A.. Vətən müharibəsinin tarixi-siyasi dərsləri. - Bakı: Azərbaycan, - 2022, - 279 s.
30. Nağı A. Qarabağ müharibəsi (Qısa tarix). - Bakı: MBM-R, - 2009, - 112 s.
31. Nazim Mustafə. İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların soyqırımı (1918-1920). – Bakı: Elm, - 2017. – 328 s.
32. Nəbibəyli Z. Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları. - Bakı: Nurlar, - 2011, - 173 s.

33. Nəcəfov B. Düşmənin iç üzü. 3 hissədə. - Bakı: Çarşıoğlu, - 1998-2006.
34. Nəzirli Ş. 1920-ci ildə Qarabağ döyüşləri. – Bakı: 2009.- 480 s.
35. Paşayev A. XIX-XX əsrlərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ərazi iddiaları, soyqırımları və deportasiyalar: arxiv sənəd və materialları əsasında / A.Ə.Paşayev; elmi red. Y.M.Mahmudov; red. E.Ə.Məhərrəmov; AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu.- Bakı: Çarşıoğlu, - 2011.- 328 s.
36. Şükürov M.A.. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tarixi-siyasi və ideoloji aspektləri (90-cı illərin birinci yarısı). - Bakı: Qartal, - 1999, - 120 s.
37. Tahirzadə T. “Zəfər tarixi” dərslində II Qarabağ müharibəsinin öyrədilməsi metodikası. Buxarılış işi. Elmi rəhbər: dosent Aydın Məmmədov. Bakı Dövlət Universiteti. Tarix fakültəsi. 2023-cü il.
38. “Türk dünyası: ortaq tarixi-mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış” mövzusunda I beynəlxalq elmi konfransın proqramı. 19-20 dekabr 2023-cü il. Bakı Dövlət Universiteti // chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://history.bdu.info.az/storage/files/63/history/Konfranslar/T%C3%BCrk%20D%C3%BCnyas%C4%B1_19_20_dekabr_2023/KP_T%C3%BCrk%20d%C3%BCnyas%C4%B1%20ortaq%20m%C9%99d%C9%99ni%20d%C9%99y%C9%99rl%C9%99r%20%20d%C9%99y%C9%99rl%C9%99r_%2019_20_dekabr_2023.doc.pdf
39. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı / AMEA A.A. Bakıxanov adına Tarix İnstitutu; tərt. N. Mustafa; elmi red. E. Ə. Məhərrəmov.- Bakı: Təhsil, - 2006.- 92 s.
40. Vəlizadə İ. Ermənistan azərbaycanlılarının soyqırımı. - Bakı: Gənclik, - 1996.- 172 s.
41. Zəfər epopeyası. Qarabağ Azərbycandır. Kollektiv monoqrafiya. - Bakı: Azəri Poliqrafiya, 2021. - 38 ç.v.
42. Zəfər salnaməsi / YAP; baş red. N.Cabbarlı. red.: G.Cəfərova, A.Quliyeva; buraxılış məs. R.Kazımov; dizayn. N.Nəhmətov. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2021, - 535 s.
43. Zəfər tarixi kursu üzrə dərs vəsaiti. Ağalarov P., Quliyev N., Cabbarov H., Talıblı T., Tanrıverdi R. Ümumi təhsil müəssisələrinin 9-cu sinifləri üçün. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2021, - 108 s.
44. История Азербайджана. Под ред. Дж.Б.Гулиева. – Баку: Элм, - 1979. - 304 с.

КАРАБАХСКИЕ ВОЙНЫ В ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ВОПРОСЫ ИЗУЧЕНИЯ И ПРЕПОДАВАНИЯ

Саида З.КУЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В конце XX века территориальные претензии армян к Азербайджану и начало войны, а также начало борьбы за независимость сделали актуальными ряд важных вопросов истории в народной памяти. К этим темам относятся переселение армян на азербайджанские земли в XIX веке, массовые убийства и этнические чистки, совершенные ими против торков-мусульман, борьба с армянами-дашнаками во внутренней и внешней политике Азербайджанской Демократической Республики и другие. Советская власть старалась забыть эти темы, даже говорить о них было запрещено. Однако с событиями, начавшимися в 1988 году, история, которая была скрыта в народной памяти, начала выходить на поверхность и раскрываться перед публикой. Результаты исследования нашли отражение в преподавании истории в высшей и средней школе.

Цель данного исследования – выявить влияние Карабахских войн на изучение и преподавание истории Азербайджана.

В ходе изучения темы, были проанализированы исторические труды, в том числе общеазербайджанские исторические труды, написанные в годы независимости, предметные программы исторического факультета Бакинского Государственного Университета и другие учебные документы.

Ключевые слова: борьба азербайджанского народа, история Азербайджана, преподавание истории, Карабахская война, исторический факультет Бакинского Государственного Университета

KARABAKH WARS IN THE HISTORY OF AZERBAIJAN: STUDY AND TEACHING ISSUES

Saida Z.GULIYEVA

SUMMARY

At the end of the 20th century, the territorial claims of the Armenians against Azerbaijan and the beginning of the war, as well as the beginning of the struggle for independence, made a number of important issues of history relevant in the people's memory. These topics include the resettlement of Armenians to Azerbaijani lands in the 19th century, the massacres and ethnic cleansing they committed against Turkic-Muslims, the struggle against Armenian-Dashnaks in the domestic and foreign policy of the Azerbaijan Democratic Republic, and others. The Soviet authorities tried to forget these topics, even talking about them was banned. However, the history hidden in the people's memory began to emerge and be disclosed to the public with the events that began in 1988. The results of the research were reflected in the teaching of history in higher and secondary schools.

The purpose of this study is to reveal the effects of the Karabakh wars on the study and teaching of the history of Azerbaijan.

During the study of the topic, historical works written in the years of independence, including general Azerbaijani historical works, subject programs of the Faculty of History of Baku State University and other educational documents were analyzed.

Keywords: struggle of the Azerbaijani people, history of Azerbaijan, teaching of history, Karabakh war, Faculty of History of Baku State University

UOT 94 (479.24)**MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYATIN
İNKİŞAF STRATEGİYASI VƏ QANUNVERİCİLİK BAZASININ
İŞLƏNİB HAZIRLANMASINDA ÜMUMMİLLİ LİDER
HEYDƏR ƏLİYEVİN ROLU****Pərviz S.MƏHƏRRƏMOV***

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu, ümummilli lider Heydər Əliyevin həyatı, siyasi və idarəçilik fəaliyyəti çağdaş tariximizdə müstəsna yer tutur. Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrini yazmış Heydər Əliyevin keçdiyi həyat yolu, müasir və gələcək nəsillərə miras qoyduğu mənəvi irs misilsiz sərvət, əvəzsiz nümunədir. Azərbaycan xalqının tarixində və taleyində parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, müdrik dövlət xadimi Ulu Öndər Azərbaycanın tərəqqi və inkişaf yolunu dahiliklə müəyyənləşdirmiş, müstəqil dövlətçiliyimizin konseptual əsaslarını işləyib hazırlamışdır. Azərbaycanın müasir siyasi tarixinin və çağdaş həyatının təxminən son 50 ilə yaxın dövrü Heydər Əliyevin çoxsaxəli fəaliyyəti ilə bağlıdır. Elmi məqalədə Müstəqil Azərbaycanda nəqliyyatın inkişaf strategiyası və qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəsna rolu sənədlər və faktlar əsasında araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, nəqliyyat, inkişaf strategiyası, qanunvericilik bazası

Giriş. Tədqiqatın başlıca məqsədi 1993-2003-cü illərdə Azərbaycanda nəqliyyatın inkişaf strategiyasının hazırlanmasında müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu, ümummilli lider Heydər Əliyevin rolunu araşdırmaqdır. Bu məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün elmi məqalədə 1991-ci ildən sonra Azərbaycanın iqtisadi inkişafı öyrənilmiş, Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun qurulması üçün həyata keçirilmiş dövlət tədbirləri araşdırılmış və təhlil edilmiş, ümummilli lider Heydər Əliyevin nəqliyyatın inkişafı sahəsində fərman və sərəncamlarına istinad olunmuş, eləcə də bu istiqamətdə görülməli işlərlə bağlı Nazirlər Kabineti qarşısında qoyduğu məsələlər araşdırılmış, beynəlxalq əlaqələrin qurulması, beynəlxalq layihələrdə nəqliyyatın imkanları, eləcə də ölkə daxilində iqtisadi infrastrukturu

* *Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı; parvizmaherr@gmail.com;*
ORCID ID: 0000-0002-3584-339

turun qurulmasında quru, su, hava, dəmiryol nəqliyyatının 1993-2003-cü illərdəki fəaliyyəti öyrənilmişdir.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikaya ilk rəhbərliyi dövründə Azərbaycanda nəqliyyatın vəziyyəti. Heydər Əliyev respublika iqtisadiyyatında, sözün əsl mənasında, inqilabi dəyişikliklərə nail olmuş, yüzlərlə yeni müəssisə tikilmiş, neft-maşınqayırma sənayesinin yeni sahələri yaradılmış, yol təsərrüfatı yenidən qurulmuş, kimya, yeyinti sənayesi, kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sahələri sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Həmin illərdə Azərbaycanın şəhər və qəsəbələrinin, kəndlərinin siması nəzərəçar-pacaq dərəcədə dəyişmiş, insanların rifah halı xeyli yaxşılaşmışdır. Azərbaycanın qısa bir müddətdə SSRİ-də qabaqcıl respublikalar sırasına çıxması Heydər Əliyevin respublikamızın gələcəyinə ünvanlanan strateji planlarının həyata keçirilməsinə şərait yaratmışdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikamıza ilk dəfə rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illər Azərbaycanın quruculuq salnaməsinin ən zəngin səhifələrini təşkil edir. Həmin illər tariximizə siyasi, iqtisadi, mədəni və mənəvi yüksəliş dövrü kimi daxil olmuşdur. İqtisadiyyatın bütün sahələrində misli görünməmiş canlanma baş vermiş, qısa müddət ərzində respublikamız əsrə bərabər inkişaf yolu keçmiş və 1969-1982-ci illər Azərbaycan SSR-in sürətli inkişaf və tərəqqi dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Məhz Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində həmin illərdə Azərbaycan geridə qalmış aqrar respublikadan sürətlə inkişaf edən aqrar-sənaye respublikasına çevrilmişdir.

Məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsi, mövcud potensialdan səmərəli istifadə edilməsi nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi fəallıq xeyli artmış, respublikamız bir sıra məhsulların istehsalına görə Sovet İttifaqında qabaqcıl yerlərə çıxmışdır. Sənayenin aparıcı istiqamətlərindən sayılan neft və kimya sahələrində əmtəə dövriyyəsi xeyli artmış, respublikamızda iri sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Dahi liderin söyləri nəticəsində Azərbaycan, eyni zamanda, keçmiş İttifaq miqyasında mühüm kənd təsərrüfatı respublikası, qabaqcıl pambıqçılıq və üzümçülük diyarı kimi məşhurlaşmışdır. Sənaye obyektlərinin sayı artırılmış, məhsul istehsalının həcmi yüksəldilmiş, kənd təsərrüfatı sahəsində sürətli inkişaf əldə edilmişdir. Bütün bunlar, heç şübhəsiz, mövcud avtomobil yolları şəbəkəsinin genişləndirilməsi, bərpa edilməsi və yenidən qurulması zərurətini yaratmışdır.

Ulu öndərin respublikaya rəhbərliyinin ilk illərindən digər sahələrdə olduğu kimi, bu sahədə də islahatlara başlanılmış, idarəçilikdə mobilliyin artırılması məqsədilə 1974-cü ildə Azərbaycanda mövcud Şose Yolları Baş İdarəsi əsasında Avtomobil Yolları Tikinti və İstismar Nazirliyi yaradılmışdır. Respublikanın yol təsərrüfatında yüksək göstəricilərə nail olmaq üçün yeni sənaye sahələri yaradılmışdır, zavodlar - yol texnikasının təmiri ilə məşğul olan təcrübi-eksperimental “Dortexnika” zavodu, Qazax rayo-

nunda karxana çınqılı, yuyulmuş qum istehsal edən Poylu çınqıl zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Yevlax dəmir-beton tikinti zavodunun uğurlu fəaliyyəti isə, yol infrastrukturunun əsaslı şəkildə yenidən qurulmasını, yeni avtomobil yollarının tikintisini sürətlə və keyfiyyətlə aparmağa imkan yaradırdı. Həmin illərdə qəbul olunmuş “Azərbaycan SSR-in avtomobil yollarının tikintisi, təmiri və təminatını yaxşılaşdırmaq üçün gələcək tədbirlər haqqında” qətnamə respublikamızda avtomobil yolları şəbəkəsinin genişləndirilməsinə, yol infrastrukturunun yenidən qurulmasına imkan yaratdı. Məhz həmin sənədə əsasən, yolların keyfiyyətini Ümumittifaq səviyyəsinə qaldırmaq üçün yol infrastrukturunun inkişafına yönəldilən kapital qoyuluşunun həcmi xeyli artırıldı. Ümummillə lider Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi ilk on il ərzində respublikada yolların təmirinə və təminatına ayrılan vəsait 3,5 dəfə, kapital qoyuluşu isə 2,5 dəfə artırılmış, 1980-ci ilə qədər bütün dövlət əhəmiyyətli yollara asfalt-beton örtüyünün döşənməsinə başlanılmışdır. Təxirə salınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində respublikada yolların uzunluğunun 1,2 dəfə artması ilə yanaşı, yük gərginliyi 1,5, hərəkətin intensivliyi isə 2 dəfə çoxalmış, 1980-ci ilə qədər bütün dövlət əhəmiyyətli yollar asfalt-beton örtüyü ilə əvəz edilmişdir [14, 49-50]. 1987-1990-cı illərdə Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinin nəzdində 140 avtomobil nəqliyyatı müəssisəsi, 9 sənaye, 11 tikinti müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi [9].

1970-80-ci illərdə respublika iqtisadiyyatının inkişafında, iqtisadi rayonların vahid xalq təssərrüfatı sistemində fəaliyyət göstərməsində nəqliyyat sistemi mühüm rol oynamış, qeyd olunan illərdə nəqliyyat respublikada iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrini təmin etmiş, Azərbaycan yük və sərnişin daşımalarına olan tələbatı tam ödəmişdir. Respublika nəqliyyatçıları bütün nəqliyyat növlərinin dəqiq qarşılıqlı fəaliyyəti və işinin əlaqələndirilməsi, yüklərin mənzil başına çatdırılması müddətinin qısaldılması, onların salamat saxlanılmasının təmin edilməsində 70-ci illərdə və 80-ci illərin birinci yarısında xeyli uğurlar əldə edilmişdir. 1975-1986-cı illərdə avtomobillərlə yükdaşınma dinamikası pozulmamış, ilbəl artmışdır. 1975-ci ildə avtomobil yolu üzrə yükdaşınma 264,1 milyon tondan 1986-cı ildə 452,5 milyon tona çatdırılmışdır [12, 125]. Əsasən respublikadaxili daşınmalarda üstünlük təşkil edən avtomobil nəqliyyatında yük dövriyyəsi və sərnişin daşınması xeyli artmış, daşınmaların maya dəyəri əvvəlki illərlə müqayisədə xeyli aşağı salınmışdır. Yük dövriyyəsi 257% artaraq 9451 min. t/km-ə çatdırılmışdır. Sərnişin daşınması isə iki dəfədən çox artaraq 7069802 mln. sərnişin olmuşdur. Bu illərdə möhkəm örtüklü avtomobil yolunun uzunluğu 68% artaraq 22,4 t/km-ə çatmışdır [12, 127].

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu sahədə müəyyən nöqsanlar qalmaqda idi. Məsələn, yük maşınlarının 40%-i daşınmalarda iştirak etmir-

di. Respublikanın 4700 – yaxın nəqliyyat təşkilatının 2/3-də avtomobillərin sayı 10-dan az idi. Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyinin tabeliyində olan yük avtomobilləri parkının yalnız 15%-nin cəmləşdirildiyi müəssisələr respublikada bütün yük səviyyəsinin 1/3-ni yerinə yetirirdi [12, 123]. Respublikada avtomobil bazasının gücünün lazımi səviyyədə olmaması, avtotəmir istehsalının zəif təşkili, avtomobil yollarının vaxtında təmir olunması işində nöqsanlar və s. avtomobillərin gücündən tam istifadəyə imkan vermirdi [12, 127].

Bəşəriyyətin inkişafına öz layiqli töhfəsini verən, böyük və zəngin tarixə malik olan xalqımız ötən əsrin son onilliyində müstəqilliyini yenidən bərpa etdi. Lakin müstəqilliyin ilk illərində ölkədə yaranmış siyasi böhran, Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Azərbaycan ərazisinin 20 faizinin zəbt olunması və bunun nəticəsində 1 milyondan artıq soydaşımızın doğma yurd-yuvasından didərgin düşməsi sosial-iqtisadi böhranı daha da dərinləşdirmiş və beləliklə, ölkə iqtisadiyyatı idarəolunmaz vəziyyətə düşmüşdü. Belə bir şəraitdə dahi şəxsiyyət, bütün həyatını xalqına və Azərbaycanın müstəqil dövlət quruculuğuna həsr etmiş Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı xalqımızın itirilmiş inamını özünə qaytarmaqla, ölkənin yeni inkişaf dövrünün əsasını qoydu.

Müstəqil Azərbaycanda nəqliyyatın inkişaf strategiyasının hazırlanması (1993-2003-cü illər). Xalqın iradəsi və təkidli tələbi ilə 1993-cü ildə siyasi hakimiyyətə qayıdan Ulu Öndər Azərbaycanı xaos və böhrandan çıxardı, vətəndaş müharibəsinin qarşısını aldı, atəşkəsə nail oldu, böyük xilaskar missiyasını yerinə yetirdi. Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı ilə bütün sahələrdə olduğu kimi, ölkəmizin iqtisadi həyatında da taleyüklü dəyişikliklərin əsası qoyuldu, Azərbaycan dövlətini və ölkə iqtisadiyyatını labüd fəlakətdən, hərc-mərclikdən xilas edən Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi yüksəlişi üçün təcili tədbirlər görməyə başladı. Ümummilli liderin rəhbərliyi ilə qısa müddət ərzində ölkədə bazar iqtisadiyyatının formalaşması məqsədilə qanunvericilik bazası yaradıldı, məqsədli dövlət proqramları qəbul edildi, institusional islahatlar aparıldı, mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişikliklər edilməsi üçün müvafiq addımlar atıldı.

Ulu Öndər tərəfindən həyata keçirilən qətiyyətli iqtisadi islahatlar az bir zamanda geniş beynəlxalq dəstək aldı. Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı tərəfindən Azərbaycanda iqtisadi islahatlar haqqında xüsusi proqram hazırlandı və ölkəmizə maliyyə yardımının göstərilməsinə başlanıldı. Bu mötəbər beynəlxalq maliyyə-kredit institutları ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində hazırlanmış sabitləşdirmə proqramına uyğun olaraq iqtisadiyyatın liberallaşdırılmasına yönələn radikal islahatlar həyata keçirildi. Sevindirici haldır ki, bu gün Azərbaycan Respublikası ilə uğurlu əməkdaşlığı davam etdirən beynəlxalq maliyyə qurumları, bir çox sahələr kimi, yol infrastrukturu

turunun da yenidən qurulmasına güzəştli kreditlər ayırırlar.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən köklü iqtisadi dəyişikliklər nəticəsində həyatın bütün sahələrində olduğu kimi, yol təsərrüfatının fəaliyyətində də tənəzzülə son qoyuldu. Yeri gəlmişkən, hər bir dövlətin iqtisadi potensialı, gücü və qüdrəti onun malik olduğu yol infrastrukturunun kommunikasiya kompleksinin inkişaf səviyyəsi ilə ölçülür. Məhz buna görə də, o iqtisadiyyatın inkişafında yol təsərrüfatının həlledici roluna yüksək qiymət verir, bu sahənin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərirdi, nəqliyyatın işinə özünün yaratdığı konsepsiya ilə rəhbərlik edirdi. SSRİ Nazirlər Sovetinin sədrinin birinci müavini işlədiyi dövrdə bir çox mühüm sahələrlə yanaşı, Yollar Nazirliyi, Dəniz Donanması Nazirliyi, Yol Tikinti Nazirliyi, eləcə də müttəfiq respublikaların avtomobil, çay nəqliyyatı və yol təsərrüfatı üzrə məsələlərə nəzarət etdiyindən bu işləri incəliyinə kimi bilirdi.

Ulu Öndər yaxşı bilirdi ki, iqtisadiyyatın əsas sütunlarından olan yol təsərrüfatının yenidən qurulması, dirçəldilməsi müstəqillik dövründə Azərbaycanda həllini gözləyən ən vacib məsələlərdən biridir, məhz bu səbəbdən bu sahədə vəziyyəti tezliklə nəzarətə götürdü. Qısa müddət ərzində avtomobil yollarının tikintisi, təmiri və saxlanması ilə məşğul olan müəssisələrin sayı artırıldı. Yol təsərrüfatında aparılan struktur islahatları nəticəsində bu sahə üzrə fəaliyyət mexanizmində səmərəliliyə nail olundu. Ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrində olduğu kimi, bu sahədə də qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirən Prezident Heydər Əliyevin müvafiq fərmanları ilə “Dövlət Yol Fondunun yaradılması” və “Avtomobil yolları haqqında”, “Azərbaycan Respublikasının Beynəlxalq avtomobil marşrutlarının Avropa razılaşdırılmasına qoşulması haqqında” qanunlar qüvvəyə mindi [1; 3].

Nəqliyyat sektorunun ölkə iqtisadiyyatındakı rolunu düzgün dəyərləndirərək islahatların aparılmasını daim diqqətdə saxlayan Heydər Əliyev bu sahədə struktur dəyişikliklərinin aparılmasını məqsədəuyğun hesab etdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1998-ci il avqustun 5 tarixli 743 sayılı fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasında dəmir yolu, su, mülki hava nəqliyyatı və avtomobil yolları sahələrində vahid dövlət siyasətini formalaşdıran və həyata keçirən, sahələrarası münasibətləri tənzimləyən mərkəzi icra hakimiyyət orqanı olan Nəqliyyat Nazirliyi təsis edildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2003-cü il 10 iyun tarixli fərmanı ilə nazirliyin tabeliyində “Avtonəqliyyatservis” və “Yolnəqliyyatservis” departamentləri yaradıldı [16, 29]. Respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yolları, avtovağzallar, texniki müayinə mərkəzləri adıçəkilən departamentlərin balansına götürüldü, yol istismar idarələrinin fəaliyyəti genişləndirildi, yol təsərrüfatının inkişafında yeni mərhələ başlandı. Hal-hazırda “Avtonəqliy-

yatservis” Departamentinin tərkibinə bir sıra müəssisə və təşkilatlar - Texniki Müayinə Mərkəzi, Bakı Beynəlxalq və Şəhərlərarası Avtovağzalı və s., “Yolnəqliyyatservis” Departamentinin əsas fəaliyyət istiqamətlərinə isə ərazilərdə xidmət edilən avtomobil yollarında təmir və saxlanma işlərini yerinə yetirmək, avtomobil yollarının qorunma zolağında yaşıllıqların salınması və onlara xidmət etmək, dəmir yolunu və dəmir yolu qurğularının təmiri, yenidənqurulması, layihələndirilməsi və tikintisi işlərini aparmaq, inşaat materialları və konstruksiyaları istehsal edir, həmçinin bu materialların alqı-satqısı ilə məşğul olmaq, dəmir yolları, vağzallar, depo, körpü və dayanacaqların, müxtəlif növ avtomobil yolları təsərrüfatı obyektlərinin, terminalların, sosial-məişət obyektlərinin tikintisi, yenidənqurulması və təmiri işlərini yerinə yetirmək, yol-nəqliyyat kompleksi üzrə proqnozlar hazırlamaq və avtomobil yollarında aparılan təmir işlərinin keyfiyyətinə nəzarət etmək və s. daxildir.

Ümummilli liderin “Yol iqtisadiyyat, mədəniyyət, bir sözlə, həyat deməkdir” kəlamı Azərbaycanın dövlət başçısının yol təsərrüfatının inkişafına nə qədər böyük önəm verdiyini bir daha sübut edir. Avropa Birliyinin dəstəyi ilə həyata keçirilən TRASECA proqramı çərçivəsində Qərb-Şərq nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycanın ərazisindən keçməsində ulu öndərin gərgin fəaliyyəti və qətiyyəti əvəzsiz rol oynamışdır. 1998-ci ilin sentyabr ayında Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tarixi İpək Yolunun bərpasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransın məhz Bakıda keçirilməsi də bunun bariz nümunəsidir. Yeri gəlmişkən, 32 ölkənin və 13 beynəlxalq təşkilatın səlahiyyətli nümayəndələrinin iştirak etdikləri konfransda Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin inkişaf etdirilməsi üzrə beynəlxalq nəqliyyat haqqında çox mühüm sənədin imzalanması əlverişli geosiyasi mövqedə yerləşən Azərbaycanın regionda etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini daha da artırdı [16, 40].

16 fevral 1994-cü ildə “Dövlət Yol Fondunun yaradılması” qanunu qüvvəyə mindi. 9 maddəlik bu qanunda Dövlət Yol Fondunun təyinatı, mənbələri, yanacaq-sürtkü materiallarının satılmasından, avtomobil yollarının istifadəçilərindən, avtonəqliyyat və təkərli texnika vasitələrinin alınması üçün vergi, Nəqliyyat vasitələrinin sahiblərindən yoldan istifadəyə görə vergi, avtonəqliyyat vasitələri ilə Azərbaycan Respublikası ərazisinə daxil olmaq və bu ərazidən keçmək üçün vergi (tranzit vergisi), vergi ödəmələrin uçotu və ona görə məsuliyyət məsələləri öz əksini tapmışdır [3].

11 iyun 1999-cü ildə “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu verildi. 5 fəsil, 26 maddədən ibarət qanunda “nəqliyyat” anlayışına (maddə 1. Əsas anlayışlar) Azərbaycan Respublikasının ərazisində müəyyən edilmiş qaydada dövlət qeydiyyatına alınmış yüklərin və insanların daşınma vasitələri, o cümlədən dəmir yolu, avtomobil, dəniz, daxili su, hava, şəhər və şəhəratrafi elektrik, metropoliten, həmçinin Azərbaycan Respublikasının

ərazisində yerləşən magistral boru kəmərləri aid olunur [11]. “Nəqliyyat haqqında qanunvericilik” adlı 2-ci maddədə bildirilir ki: 1. Nəqliyyatın fəaliyyəti ilə əlaqədar münasibətlər bu Qanunla nəqliyyat növləri üzrə məcəllələrlə və nizamnamələrlə, Azərbaycan Respublikasının digər normativ hüquqi aktları ilə tənzimlənir; 2. Magistral boru kəməri sahəsində münasibətlər Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyi ilə tənzimlənir; 3. Daşıma və yükaşıma şərtləri, nəqliyyat vasitələrindən istifadə qaydaları, nəqliyyatın hərəkətinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əmək mühafizəsi, yanğına qarşı təhlükəsizlik, texniki-texnoloji, ekoloji və sanitariya normalarının tələblərinə əməl olunması nəqliyyat münasibətlərinin bütün iştirakçıları üçün məcburi olan, müvafiq nəqliyyat növlərinin fəaliyyətini tənzimləyən normativ hüquqi aktlar, həmçinin tərəflərin razılığı (bağladlıqları müqavilələr) ilə müəyyən edilir; 4. Əgər Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə bu Qanunda olanlardan fərqli qaydalar müəyyən edilmişdirsə, həmin müqavilələrin qaydaları tətbiq edilir.

Qanunun “Tranzit yük və sərnişin daşımaları” adlı 14-cü maddəsində isə bildirilir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən tranzit yük və sərnişin daşımaları: dəmir yol, hava, avtomobil, dəniz, daxili su nəqliyyatı ilə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə, beynəlxalq müqavilələrinə uyğun beynəlxalq (dövlətlərarası) daşımalar üçün açılmış marşrutlar (yollar, trasslar və su yolları) üzrə həyata keçirilir [11].

22 dekabr 1999-cu ildə “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu verildi. Yeddi fəsil və 54 maddəlik bu qanunun verilməsi ilə Azərbaycan Respublikasında yol təsərrüfatının təşkili və idarə edilməsi, avtomobil yollarından istifadənin və bu sahədə təhlükəsizliyin təmin edilməsi, yol fəaliyyətinin iqtisadi əsasları, beynəlxalq əməkdaşlıq, məsuliyyət və mübahisələrin həlli məsələlərinin qanunvericilik bazası yaradılmış oldu [1]. 2001-ci il iyulun 4-də “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı imzalandı. Məhz həmin fərmana əsasən, ölkəmizdə respublika və yerli əhəmiyyətli avtomobil yollarının təmiri və tikintisinə bilavasitə cavabdehlik daşıyan təşkilatlar və onların üzərinə düşən vəzifələr müəyyənləşdirildi.

Ümummillə lider Heydər Əliyev Azərbaycanın beynəlxalq əhəmiyyətli global nəqliyyat-kommunikasiya xətlərinin kəşidyi əlverişli coğrafi məkanda yerləşməsinə nəzərə alaraq bu sahənin yenidən qurulması və modernləşdirilməsini dövlətin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirdi. Yeri gəlmişkən, bu strateji siyasi kurs haqqında Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyevin də global enerji və nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin gerçəkləşdirilməsi istiqamətindəki fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, Prezident

İlham Əliyevin təsdiqlədiyi regional inkişaf dövlət proqramlarında, eləcə də ölkənin gələcək inkişafına yönəldilmiş digər sosial-iqtisadi konsepsiyalarda yol şəbəkəsinin modernləşdirilməsinə və yenidən qurulmasına xüsusi diqqət ayrılmışdır.

Son illər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin düşünülmüş, çevik və qətiyyətli iqtisadi siyasəti sayəsində qazanılmış uğurlar daha da möhkəmləndirilib, ölkəmiz iqtisadi sahədə keçid dövrünü uğurla başa çatdırıb. Davamlı və dinamik inkişafı özündə ehtiva edən özünəməxsus milli inkişaf modeli ilə tanınan Azərbaycan hazırda inkişafının keyfiyyətə yeni mərhələsini yaşayır və yeni-yeni uğurlara imza atır. Ölkənin dinamik sosial-iqtisadi inkişafında infrastrukturun, o cümlədən etibarlı nəqliyyat sisteminin inkişafının zəruriliyini nəzərə alaraq transmilli nəqliyyat layihələri çərçivəsində, o cümlədən TRASEKA və Şimal-Cənub beynəlxalq dəhlizlərinin Azərbaycan seqmentində avtomobil magistrallarının tikintisi və yenidən qurulması, regionlarda yol şəbəkələrinin bərpası işləri sürətlə davam etdirilir.

Hazırda əsaslı yeniləşmə və sürətli inkişaf yolu ilə inamla addımlayan Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatın yüksək inkişaf tempinə görə regionun lider dövlətinə çevrilib. Əldə olunan möhtəşəm nailiyyətlərin, xüsusən də uğurlu iqtisadiyyatın təməlində ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin vaxtilə böyük uzaqgörənliklə işləyib hazırladığı və onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyevin müasir dövrün reallıqlarına uyğun qətiyyət və ardıcılıqla gerçəkləşdirdiyi mükəmməl strategiya, uğurlu xarici və daxili siyasət dayanır. Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən mühüm amillərdən sayılan avtomobil yolları təsərrüfatında baş vermiş köklü dəyişikliklər və misilsiz nailiyyətlər də bu strategiyadan, bu siyasətdən qaynaqlanır.

Nəticə. Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi sosial-iqtisadi siyasətin mühüm istiqamətlərindən biri infrastrukturun inkişaf etdirilməsi olmuşdur və müasir Azərbaycanın qurucusu bu sahədə də çox mühüm işlərə imza atmışdır. Bu baxımdan ulu öndərin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən nəqliyyatın inkişafı siyasətinin mərkəzində ölkə ərazisində beynəlxalq və tranzit dəhliz və yolların, ölkənin regionlararası, şəhər və rayondaxili yol infrastrukturunun inkişafı, eləcə də milli yol sisteminin dünya kommunikasiya məkanına sürətli inteqrasiyası dururdu. Azərbaycanın yerləşdiyi əlverişli geostrategiya və coğrafi mövqeyi Şərq-Qərb və Şimal-Cənub əlaqələrində əsas körpü kimi çıxış etməyə imkan versə də, uzun illər SSRİ-nin tərkibində olması bu üstünlükdən respublikamızın maraqlarına uyğun şəkildə istifadə etmək mümkün olmamışdır. Yalnız ulu öndər Heydər Əliyevin 1993-cü ildə hakimiyyətə gəlişindən sonra müstəqil Azərbaycan bu imkandan yararlanmaq şansı əldə etdi. Müasir Azərbaycan dövlətinin banisi Heydər Əliyevin misilsiz idarəçilik qabiliyyəti, gərgin əməyi nəticəsində əldə olunmuş nailiyyətlər

yətlər sonrakı illərdə ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dinamik inkişafı üçün möhkəm zəmin yaratmışdır. Ölkəmizin yenidən dövlət müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra iqtisadi və demokratik inkişaf, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu istiqamətində qazandığı böyük nailiyyətlər, heç şübhəsiz, ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən formalaşdırılmış möhkəm təmələ əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Avtomobil yolları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu // <https://e-qanun.az/framework/490>
2. Azərbaycan nəqliyyatı. Statistik məcmuə. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. - Bakı: Səda, - 2012. - 138 s.
3. “Dövlət Yol Fondunun yaradılması haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu // <https://e-qanun.az/downloadPdf/9777>
4. Əliyev H.Ə. Müdrik fikirlər. 2 cildə. - Bakı: Çarşıoğlu, -c.1 -2008. -399 s.
5. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 46 cildə. - Bakı: Azərənşr, Kitab I. -1997. -597 s.
6. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Kitab II. May, 1994 – dekabr 1994. - Bakı: Azərənşr, Kitab II. -1997. - 601 s.
7. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV kitab. Mart, 1998 – iyun, 1998. - Bakı: Azərənşr, -2005.- 528 s.
8. Əsədov A.M. Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı. - Bakı: Avropa, - 2014. - 338 s.
9. Əsədov A.M. Nəqliyyat sektorunun inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatını daha da gücləndirəcək // Xalq qəzeti, - 6 avqust, 2009. - s. 3 // http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_avqust2009/87895.htm
10. Əsədov A.M. Nəqliyyat sektorunun inkişafı Azərbaycan iqtisadiyyatını daha da gücləndirəcək // Xalq qəzeti, 7 avqust, 2009. - s. 3 // http://anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_avqust2009/88303.htm
11. “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/4764#>
12. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı-XX əsrin ikinci yarısında. Dərs vəsaiti / İ.X. Zeynalov. - Bakı: Azərənşr, -2004. - 286 s.
13. Məmmədov Z. Ölkədə yol-nəqliyyat infrastrukturunun davamlı inkişafı əhalinin sosial mədəni və sosial-iqtisadi vəziyyətinin yüksəlməsinə xidmət edir // Səs qəzeti, - 5 may, 2011. - s. 7-11 // <http://www.anl.az/down/meqale/ses/2011/may/zh34.htm>
14. Məmmədov Z. XXI əsr: iqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. - Bakı: Azərənşr, - 2002. -386 s.
15. Məmmədov M. Azərbaycan Avrasiya məkanında etibarlı nəqliyyat dəhlizidir // Xalq qəzeti, - 1 may 2012-ci il, - № 94. - s.5
16. Məmmədov M. Nəqliyyatın dinamik inkişaf strategiyası: C.I. Məcmuələr toplusu. - Bakı: Çarşıoğlu, -2015. - 228 s.

РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗРАБОТКЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ И В СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ТРАНСПОРТА НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Первиз С.МАГЕРРАМОВ

РЕЗЮМЕ

Жизнь, управленческая и политическая деятельность основателя азербайджанской государственности, Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдар Алиева занимает особое место в современной отечественной истории. Его жизненный путь – это богатое наследие, оставленное будущим поколениям. Мудрый государственный деятель и великая личность не только определил будущее развитие Азербайджана, также создал его концептуальные основы. Приблизительно 50 лет современной политической истории и жизни Азербайджана связана с именем Общенационального лидера Гейдар Алиева.

В научной статье на основе статистических данных, документов и научного материала рассматривается роль Общенационального лидера Гейдар Алиева в создании законодательной базы и концепции развития транспорта в независимой Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, транспорт, концепция развития, законодательная база

THE ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT OF THE LEGISLATIVE BASE AND IN THE TRANSPORT DEVELOPMENT STRATEGY OF INDEPENDENT AZERBAIJAN

Parviz S. MAHARRAMOV

SUMMARY

The life, managerial and political activities of the founder of Azerbaijani statehood, National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev have a special place in contemporary national history. His life path is a rich legacy left to future generations. The wise statesman and great personality not only determined the future development of Azerbaijan, but also created its conceptual foundations. Approximately 50 years of modern political history and life of Azerbaijan are associated with the name of National Leader Heydar Aliyev.

The paper based on statistical data, documents and scientific material, examines the role of National Leader Heydar Aliyev in creating the legislative framework and concept for the development of transport in the independent Republic of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, transport, development concept, legislative framework

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Fərəh Ə.MƏMMƏDOVA

Müasir Azərbaycan dilində alınma sözlərin assimilyasiyası 5

Könül İ.SƏMƏDOVA

Azərbaycan dilinin şimal dialektlərində, qıpçaq qrupu türk dillərində fonetik hadisə və qanunların təzahür formaları..... 21

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Sevil Ə.MƏMMƏDOVA

Riçard Oldinqtonun əsərlərində müharibənin acı həqiqətləri 32

Türkan M.MƏCİDOVA

Səməd Vurğunun “yeni Azərbaycan şeir dili” formalaşdırmaq söyləri və dil haqqında düşüncələri..... 44

Hülya M.CƏBİYEVA

Almas İldırımın mühacirət dövrü poeziyasında yurd həsrəti..... 56

TARİX

İradə M.HÜSEYNOVA

İlham Əliyev Azərbaycan dövlətçiliyinin keşiyində duran qüdrətli liderdir..... 68

Səidə Z.QULİYEVA

Azərbaycan tarixində Qarabağ müharibələri: tədqiqi və tədrisi məsələləri 80

Pərviz S.MƏHƏRRƏMOV

Müstəqil Azərbaycanda nəqliyyatın inkişaf strategiyası və qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanmasında ümummilli lider Heydər Əliyevin rolu 92

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Фарах А.МАМЕДОВА

Ассимиляция заимствованных слов в современном азербайджанском языке..... 5

Кенюль И. САМЕДОВА

Фонетические явления и проявление законодательств в северных диалектах азербайджанского языка и в тюркских языках кыпчакской группы..... 21

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Севиль А.МАМЕДОВА

Жестокая правда войны в творчестве Ричарда Олдингтона..... 32

Тюркан М.МАДЖИДОВА

Усилия Самед Вургуна по формированию «нового Азербайджанского поэтического языка» и мысли о языке..... 44

Хулья М.ДЖАБИЕВА

Тема тоски по родине в эмигрантской поэзии Алмаса Ильдырыма 56

ИСТОРИЯ

Ирада М.ГУСЕЙНОВА

Ильхам Алиев - могущественный лидер, великий стратег, победоносный верховный главнокомандующий 68

Саида З.КУЛИЕВА

Карабахские войны в истории Азербайджана: вопросы изучения и преподавания 80

Первиз С.МАГЕРРАМОВ

Роль общенационального лидера Гейдара Алиева в разработке законодательной базы и в стратегии развития транспорта независимого Азербайджана..... 92

CONTENTS

LINGUISTICS

Farah A.MAMMADOVA

Assimilation of borrowed words in the modern azerbaijani language..... 5

Konul İ. SEMEDOVA

Phonetic phenomena and manifestation of laws in the northern dialects of the Azerbaijan language and in the turkish languages of the kipchak group 21

LITERATURE

Sevil A. MAMMADOVA

Realities of war in the works of Richard Aldington 32

Turkan M. MAJIDOVA

Samed Vurgun's efforts to form a "new Azerbaijani poetry language" and thoughts on language..... 44

Hulya M. JABIYEVA

The theme of nostalgia in the poetry of Almas Ildirim's emigration period 56

HISTORY

Irada M.HUSEYNOVA

Ilham Aliyev - powerful leader, great strategist, victorious supreme commander in chief..... 68

Saida Z.GULIYEVA

Karabakh wars in the history of Azerbaijan: study and teaching issues 80

Parviz S. MAHARRAMOV

The role of national leader Heydar Aliyev in the development of the legislative base and in the transport development strategy of independent Azerbaijan 92

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının sədrinin 07.05.2021-ci il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubunu əsas tutaraq «Bakı Universitetinin Xəbərləri» jurnalının redaksiya heyəti bildirir ki, nəşr etdirmək üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Təqdim olunan məqalənin mətni – A4 formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, yuxarıdan – 5 sm, aşağıdan – 3,75 sm, soldan – 4 sm, sağdan – 3,5 sm, Times New Roman – 12 (Azərbaycan dilində – latin əlifbası, rus dilində – kiril əlifbası, ingilis dilində – ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Hər bir məqalənin müəllifinin (müəlliflərinin) adı və soyadı tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompüterdə çap olunmuş şəkildə diskə birlikdə təqdim olunur, disklər geri qaytarılmır!

Əlyazmalar kvartalın əvvəlindən bir ay keçməmiş verilməlidir.

4. Hər bir məqalənin sonunda verilmiş ədəbiyyat siyahısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının «Dissertasiyaların tərtibi qaydaları» barədə qüvvədə olan Təlimatının «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» bölməsinin əlavə 4.1 tələbləri əsas götürülməlidir.

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir. Məs.: Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. - Bakı: Azər nəşr, - 1994. - 284 s.

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: Kriminalistika: Ali məktəblər üçün dərslik / K.Q.Sarıcalınskayanın redaktəsi ilə. - Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, - 1999. - 715 s.

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan tarixi: [7 cildə], - Bakı: Elm, - 2000. IV c., - 456 s.

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır. Məs.: Vəlixanlı N.M. X əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri və bir daha «Naxçıvanşahlıq» haqqında // - Bakı: AMEA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, - 2001. № 3. - s. 120-129.

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir. Məs.: Məmmədova G.H. Azərbaycan memarlığının inkişafında Heydər Əliyevin rolu / Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyevin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. - Bakı: Nurlan, - 2003. - s.3-10.

Dissertasiyaya istinad belə olmalıdır. Məs.: Süleymanov S.Y. Xlorofill-zülal kompleksləri, xloroplastların tilakoid membranında onların struktur-molekulyar təşkili və formalaşmasının tənzimlənməsi: Biol. elm. dok. dis. - Bakı, 2003. - 222 s.

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız «avtoreferat» sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır. Məs.: Məmmədov M.A. Faciə janrının tədqiqi // «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., - Bakı, 1966, 14 may.

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: Azərbaycan Respublikası MDTA: f.44, siyahı №2, iş №26, vərəq.3-5.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

Redaktoru: *Mərvəm Oadimova*

Korrektoru: *Solmaz Babaşova*

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanmışdır: 15.04.2024

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 6,75 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin Nəşr Evində çap olunmuşdur.

AZ 1148, Bakı ş., ak. Z.Xəlilov küçəsi, 33.

Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16

e-mail: bdumetbee@gmail.com

www.bsu.edu.az